Hermeneus

#93 04 | 20 21
TIJDSCHRIFT VOOR ANTIEKE CULTUUR

Themanummer
Rampspoed

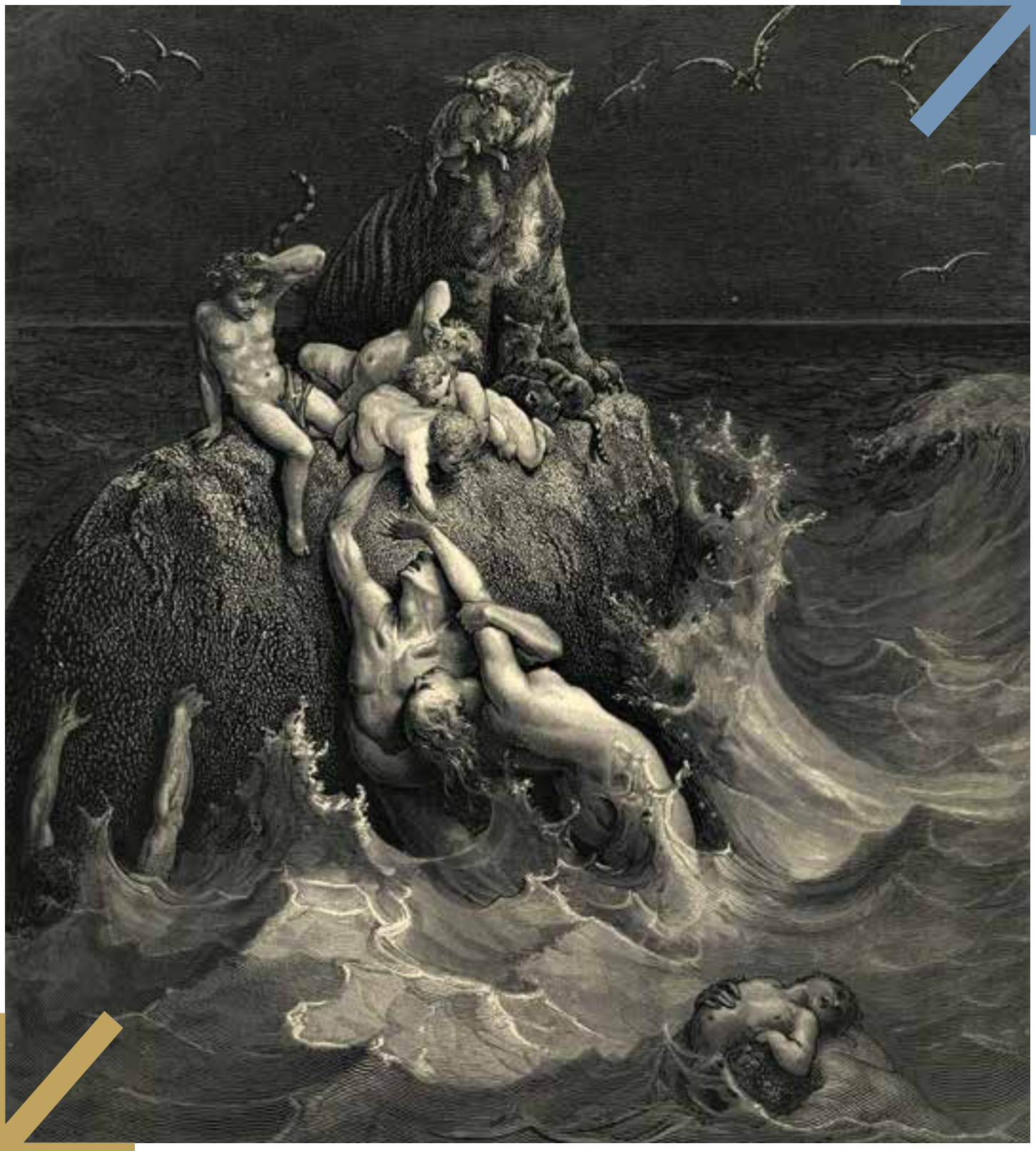

Inhoud

5

12

18

24

58

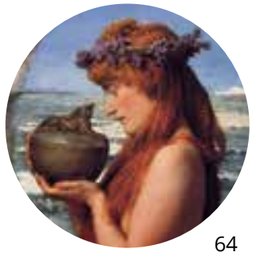
64

75

70

30

42

46

51

p5—

Jerry Toner
Rampen in de oudheid

p12—

Tim Soens
Rampen doen (n)iets met de samenleving. Over de mogelijkheden en beperkingen van rampengeschiedenis

p18—

Cisca Hoogendijk
De Pest van Antoninus in Egypte

p24—

Hein van Dolen
De Justiniaanse plaag

p30—

Julius Roos
Hetaera Esmeralda, de glasvleugelige vlinder. Een Latijns leerdicht over een dodelijke ziekte

p42—

Jasper de Bruin
De ontvolking van Romeins Nederland aan het eind van de 3de eeuw: een ramp?

p46—

Gerard Boter
Een ramp zit tussen je oren: Epictetus over rampspoed

p51—

Geert Roskam
Tussen verdriet en sereniteit. Plutarchus' Troostbrief aan zijn vrouw

p58—

Matthijs den Dulk
'Die dag gaan de hemelsferen in vlammen op': eschatologische rampspoed in het vroege christendom

p64—

Janric van Rookhuijzen
Het vuur en de olijfboom: rampspoed en hoop bij Herodotus

p70—

Floris Overduin
Rampspoed voor de Grieken? De 'voorspellende' woorden van Lycophrons Cassandra

p75—

Vincent Hunink
In woedende wateren. Een poëtische oversteek van de Po: Ennodius, Carmina 1,5

verder

2 *Woord vooraf*
36 *Uitgelicht*
38 *Musea*
80 *Auteurs*

Omslag
De Zondvloed, frontispice van Gustave Dorés geïllustreerde Bijbel, 1866-1900.

Woord vooraf

Over rampen gesproken

Een Hermeneus*-themanummer over rampspoed: wellicht niet bepaald opbeurend in een periode waarin we zelf te maken hebben gekregen met pandemische rampspoed. Het idee voor dit nummer stamt al uit de tijd waarin* corona *nog vooral bekend stond als het Latijnse woord voor kroon. Niettemin hoopt de themaredactie dat de antieke beschouwingen die we hier presenteren ook voor het nodige perspectief kunnen zorgen. Voor volgend jaar beloven we alvast een vreugdevoller thema.*

Voor het gezin van Caelius Donatus was 1 januari in een voor ons verder onbekend jaar een feestelijke dag. Als nieuw aangestelde *duovir* zou vader Donatus gedurende het hele nieuwe jaar, uitgedost in de magistratentoga (*toga praetexta*), met gepaste trots in de stadsraad zijn opwachting maken. Op zijn allereerste werkdag keken trots toe: zijn echtgenote, dochter en twee zoons. De vreugde van het gezin was van korte duur. Meteen na de ceremonie werd zoon Caelius Sedatus bedlegerig. Ongeveer twintig dagen later overleed hij: precies zestien jaar, tien maanden en tien dagen oud. Het droeve verhaal werd opgetekend op een grafinscriptie uit Oppidum Novum, het huidige Ain-el Defla, in Algerije (*Corpus Inscriptionum Latinarum* 8,9642). Voor de familie was het heengaan van Caelius Sedatus ongetwijfeld 'een ramp'. Maar over de precieze emotionele impact van het overlijden op Sedatus' omgeving kunnen we alleen maar stamelend onze onwetendheid erkennen. Met een torenhoge kindersterfte, een stuitend gebrek aan hygiëne, het gemis van sociale zekerheid en een geneeskunde die vaak onmachtig stond tegen frequente oplevingen van infecties en ziektes, was een menselijk leven in antiek perspectief ongetwijfeld efemeer.[1]

Oudheidkundigen hebben zich dan ook veiliger gevoeld bij de studie van rampen op macroniveau. De geschiedenisboeken over de antieke wereld staan er vol van. De ondergang van de Sumerische beschaving, de val van de Minoïsche en de Myceense werelden – ze worden alle verklaard door een samenspel van rampzalige factoren als klimaatverandering, vulkaanuitbarstingen en/of aardbevingen, gepaard met sociale onrust in samenlevingen op zoek naar zekerheid en houvast. De uitbarsting van de Vesuvius in 79 n.Chr. is een vast onderdeel in overzichten van Romeinse geschiedenis, zoals ook de Antonijnse pest en de Cypriaanse plaag druk worden bestudeerd. In de inmiddels eeuwenoude controverse over de ondergang van het Romeinse Rijk spelen verklaringen als klimaatverandering, natuurrampen en pandemieën (de Justiniaanse pest) een steeds grotere rol.[2]

Van ramptoerist naar ramprelaas

Zulke rampen op macroniveau zijn voor velen fascinerend. Als betoverd willen we andermans ellende, woest natuurgeweld, stormschade, bosbrand of overstroming zelf aanschouwen – of er tenminste in veel detail over horen en lezen. Blij dat we zelf buiten schot zijn gebleven, vernemen we graag precies hoe het anderen is vergaan die niet door de fortuin zijn gespaard. Wie terugdenkt aan de Bijbelverhalen uit zijn jeugd zal zich allicht eerder de plagen in Egypte of de zondvloed levendig herinneren dan de verhalen over de Emmaüsgangers of de barmhartige Samaritaan. De grote brand van Rome, de val van Troje, de pest in Athene: alle hebben tot beschrijvingen geleid die tot de aangrijpendste uit de oudheid behoren.

Van de ramptoerist is de stap naar het ramprelaas dan ook een kleine: de vertelling over de ramp ligt in het verlengde van de ramp zelf. Vaak treedt die vertelling (of de film – de rampenfilm vormt al lange tijd een eigenstandig subgenre) immers op als veilig substituut. Het verhaal van Noach is zelf zo spectaculair dat onze behoefte aan sensationele rampen er wellicht al door bevredigd wordt, ook (of juist) zonder dat we die ramp fysiek aanschouwen. Binnen de theoretische stroming van het zogenaamde 'literair darwinisme' wordt dit wel beschouwd als een van de functies van oude verhalen en ook als een van de redenen waarom zulke oude verhalen hebben overleefd. Volgens onderzoekers als Brian Boyd (*On the Origin of Stories*, 2009) en Jonathan Gottschall (*The Storytelling Animal*, 2012) hebben we door de eeuwen heen steeds door verhalen kunnen leren van andermans rampzalige wederwaardigheden. Zo vervult dit soort verhalen zelfs een heuse functie binnen de menselijke evolutie.

Ook de antieke wereld kende haar 'rampvertellers'. De brieven van Plinius de Jongere over de uitbraak van de Vesuvius schetsen een zo levendig beeld van diens oom dat de lezer het begin van de ramp als de dag van gisteren kan beleven. De antieke literatuur kent daarnaast ook een rijke traditie van literatuur die over toekomstige rampen gaat. De apocalyptiek, de orakels: ze herbergen doorgaans meer leed dan geluk, waarbij vaak rampen beeldend worden geschetst. De *Openbaring van Johannes* uit het Nieuwe Testament mag dan de bekendste apocalyps beschrijven (rijk aan rampen, met aardbevingen, verduisteringen en duivelse beesten), apocriefe teksten als de *Openbaring van Petrus* en de *Openbaring van Paulus* getuigen van eenzelfde traditie, vol schilderachtige catastrofes. Het Egyptische *Orakel van de Pottenbakker* schetst de rampen die zullen volgen op de bezetting van Egypte door de hellenistische koningen van de Ptolemaeën.

In dit nummer bieden onze thema-auteurs de lezers een brede en rijke waaier aan beschouwingen over rampen en rampspoed in de antieke wereld. Het openingsartikel is geschreven door **Jerry Toner**, een internationaal gezaghebbend onderzoeker op het bloeiende terrein van 'disaster history', die het meermaals heeft aangedurfd de vraag te stellen naar het persoonlijke beleven van ongeluk in een wereld getekend door rampspoed.[3]

Tim Soens bestudeert rampen vanuit een historiografisch macroperspectief. Hij neemt ons mee in zijn reflecties op de feitelijke impact van rampen op samenlevingen, met bevindingen die een licht werpen op zowel de oudheid als op latere periodes.

Een andere categorie grote rampen wordt bestudeerd in verschillende bijdragen over ziektes. **Cisca Hoogendijk** benadert de Antonijnse pest vanuit verschillende papyrusvondsten. De Justiniaanse pest wordt door **Hein van Dolen** beschreven, vanuit de blik van de vroeg-byzantijnse geschiedschrijver Procopius. Met een sprong in de tijd wordt ook de vroegmoderne periode aangedaan. **Julius Roos** geeft achtergronden bij het Latijnse leerdicht van de dichtende arts Fracastoro, die een nieuwe actuele realiteit boekstaafde: de komst en verspreiding van syfilis in Europa.

Ook onze eigen regio lijkt door rampspoed aangedaan. **Jasper de Bruijn** zet echter vraagtekens bij theorieën over de ontvolking van Nederland in de 3de eeuw.

Noten

1 *Memento mori* luidt de titel van een aardig recent boekje dat de Romeinse omgang met de oude dag en het heengaan van medemensen beschrijft: Peter Jones, *Memento Mori: What the Romans Can Tell Us About Old Age and Death* (Londen 2018).

2 Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton, NJ & Oxford 2017) is inmiddels toonaangevend. Het boek kreeg behoorlijk wat tegenkanting, maar het is interessant de reactie te lezen: Kyle Harper, 'Integrating the Natural Sciences and Roman History: Challenges and Prospects', *History Compass* 16 (2018) e12520.

3 Jerry Toner, *Infamy. The Crimes of Ancient Rome* (Londen 2019).

Inhoud van dit nummer

Afbeelding
1 De vijfde plaag in Egypte, Joseph Mallord William Turner, 1800. Indianapolis Museum of Art.

1

Door de aard van onze antieke bronnen zijn we doorgaans beter ingelicht over de omgang van de elites met onheil. **Gerard Boter** licht aan de hand van de colleges van de Griekse wijsgeer Epictetus toe hoe een stoïcijn zou moeten omgaan met persoonlijke rampspoed. Ook de bijdrage van **Geert Roskam** handelt over de filosofische kant van tegenslag. Zijn bespreking van Plutarchus' roerende *Troostbrief aan zijn vrouw* belicht platoonse en epicureïsche benaderingen van het droeve verlies van een kind.
Een mooie brug tussen de filosofie en de apocalyptiek wordt geslagen door **Matthijs den Dulk**. De vergelijking tussen christelijke eschatologie en het stoïsche idee van de wereldbrand levert onverwachte raakpunten op.
Janric van Rookhuijzen werpt zijn blik op Herodotus en concludeert dat zijn rampbeschrijvingen, op het snijvlak van literatuur en geschiedschrijving, niet op zichzelf staan, maar onderdeel uitmaken van een perspectief op de wereldgeschiedenis. Van een heel andere orde zijn de rampen die geprofeteerd worden door Cassandra, vooral in de unieke benadering van de Griekse dichter Lycophron, in de bijdrage van **Floris Overduin**. Eveneens op het literaire vlak presenteert **Vincent Hunink** een vertaling van een tamelijk onbekend, maar fraai Latijns gedicht van Ennodius over de overstroming van de Po.
Of het nu om veeleer feitelijk georiënteerde dan wel om literaire bijdragen gaat, ze blinken alle uit door de opvallende afwezigheid van statistiek. Cijfermatige inschattingen van oudhistorici zijn noodzakelijkerwijze ruwe benaderingen. En geen schrijver uit de antieke wereld kwam nog maar in de buurt van de statistisch-demografische benaderingen die vandaag overheersen in het discours over pandemieën of klimaatverandering. De vraag of 'de cijfers stijgen' was er geen waarvan de mensen in de oudheid wakker lagen. Of hen dit gelukkiger en rustiger maakte, is zelfs niet bij benadering te zeggen. Ze delen deze gegevenheid overigens met zowat alle tijdsperiodes voor de 19de eeuw. Wat meteen mogelijkheden opent voor een spannende comparatieve benadering. Daarmee vormen de klassieken niet enkel het welbekende venster waardoor we als het ware door het verleden naar het heden kijken, of waarmee we onze actuele wereld met die van de Grieken en Romeinen vergelijken. Onze kennis van de oudheid is ook een instrument om de geschiedenis als geheel in perspectief te zien, door eeuwen, regio's, samenlevingen en tijdvakken heen. *Classics matter.*

De themaredactie:
Christian Laes
Floris Overduin
John Tholen

In memoriam

Het thema van dit nummer strekt zich spijtig genoeg ook uit tot onze eigen gelederen. Tot verdriet delen we u mede dat onze oud-redacteur Rijk Schipper in augustus van dit jaar overleden is. Rijk is binnen de *Hermeneus*-redactie vele jaren actief geweest, vanaf het derde nummer van de 81ste jaargang in 2009 tot het eerste nummer van jaargang 88, in 2016. Daarvoor was hij al gastredacteur geweest van het themanummer gewijd aan Plutarchus in 2008 (nummer 80,2).
Vanuit zijn specialismen, de Griekse literatuur, de theologie en met name de filosofie, heeft hij menig artikel mede beoordeeld en geredigeerd, op kritische, maar ook steeds op positieve wijze. Zijn enthousiaste verschijning werd ten volle gewaardeerd door zijn collega's in de redactie. Velen van hen zullen zich de talrijke geanimeerde gesprekken (tijdens én na de redactievergaderingen) herinneren. Zijn eigen kijk leverde vaak mooie inzichten op, die hij graag uitdroeg en waarover hij altijd graag en levendig discussieerde. Lezers herinneren zich wellicht ook het resultaat van Rijks inspanningen aan enkele themanummers: behalve het genoemde Plutarchus-nummer was er ook het innovatieve Duurzamer dan bytes-nummer (nummer 85,1 uit 2013). Ook zijn eigen mooie bijdragen als auteur waren altijd de moeite waard, over Empedocles, de tragici en hun receptie.
Op zijn afscheid uit de redactie blijkt een periode te zijn gevolgd waarin Rijk uiteindelijk aan een zware depressie ten prooi is gevallen. Het spijtige nieuws van zijn dood stemt de redactie droef. We koesteren de herinnering aan mooie tijden.

Rampen in de oudheid

Jerry Toner

Vertaling:
Christel Veen

In de oudheid bestond, net als bij ons, een grote fascinatie voor rampspoed. De antieke literatuur staat bol van rampen. Een ramp werd vaak gezien als een voorbode voor meer ellende. De goden waren immers niet meer goedgezind.

In de oudheid hadden rampen een bijzondere betekenis. De Griekse historicus Thucydides zegt aan het begin van *De Peloponnesische Oorlog* dat de Perzische oorlogen, waarin een coalitie van Griekse stadstaten de twee strafexpedities van de Perzische koningen Darius en Xerxes in 490 en 480 v.Chr. had afgeslagen, de belangrijkste waren geweest in de geschiedenis. Maar de oorlog tussen Sparta en Athene, die begon in 431 v.Chr., was de grootste ooit. De reden hiervoor, zo stelt hij, was dat de Grieken in deze oorlog te maken kregen met rampen die hun weerga niet kenden. Steden werden verlaten en bannelingen zochten hun heil in den vreemde. Nooit eerder was er zoveel bloed vergoten. En deze door de mens veroorzaakte ramp ging vergezeld van natuurgeweld dat minstens zo verwoestend was: overal werden uitzonderlijk krachtige aardbevingen gevoeld en zons- en maansverduisteringen gezien, en het land werd geteisterd door droogte en de pest (Thucydides 1,23). Met Thucydides als voorbeeld rechtvaardigt Tacitus zich in zijn *Historiën* voor zijn keus om te beginnen bij de periode van het vroege Romeinse keizerrijk: omdat het een tijd was van talloze rampen, gruwelijke strijd, verscheurd door opstanden, afschrikwekkend zelfs in vredestijd (*Historiën* 1,2). Het is veelzeggend dat rampen ook werden genoemd in de kronieken van de belangrijkste gebeurtenissen in republikeins Rome, de *Annales maximi*, die jaarlijks werden opgetekend door de *pontifex maximus*, de oppermpriester, en opgesteld in het openbaar.

Die fascinatie voor rampspoed was meer dan een macabere belangstelling voor dood en verderf. Deze auteurs en hun lezers zagen een bijzonder betekenis in het verband tussen militaire of politieke wanorde en door mens en natuur veroorzaakte rampen. Als zich een ramp voordeed, brak een periode aan waarin de wereldorde instortte. Een duidelijke illustratie hiervan is dat men de verdorvenheid van de beruchte keizer Caligula bewezen zag toen 'hij zich publiekelijk beklaagde over de tijd waarin hij leefde, omdat er geen opzienbarende ramp was gebeurd. De regeringsperiode van Augustus was vermaard vanwege de desastreuze Varusslag, die van Tiberius door de instorting van het amfitheater van Fidenae, maar zijn eigen heerschappij dreigde in de vergetelheid te raken door de heersende welvaart.' Daarom hoopte de krankzinnige keizer op 'de vernietiging van zijn legers, hongersnood, een epidemie, brand, of een zware aardbeving' (Suetonius, *Caligula* 31).
Er zijn geen grote verschillen tussen antieke en moderne denkbeelden over wat een ramp is. Als we kijken naar Latijnse en Griekse woorden voor 'ramp', vinden we de volgende termen: *clades* en *sphagè* werden gebruikt voor een verbanning, militaire nederlaag, slachting, oorlogsgeweld en fysieke teloorgang; *calamitas* en *laimos* voor een mislukte oogst, plantenziekte, plaag of militaire calamiteit; *casus* of *sumphora* voor een militaire of politieke catastrofe of een gewelddadige dood; *pestis* en *nosos* voor fysieke vernietiging, de pest en andere epidemieën. De moderne termen geven zonder uitzondering eveneens rampzalige feiten weer. Het verschil is de grote nadruk

2

die de antieke termen leggen op militaire en politieke gebeurtenissen. Gedeeltelijk is dat een gevolg van de voorkeur van onze literaire bronnen voor militaire en politieke geschiedenis. Maar het zijn ook precies die termen die de gebeurtenissen weergeven die de rampzaligste gevolgen hadden voor de bevolking in de hele antieke wereld. Oorlog, overwonnen worden, hongersnood en dood waren de beproevingen die een bevolking volledig murw konden maken: geen wonder dat ze worden gesymboliseerd door de Vier Ruiters van de Apocalyps, Openbaring van Johannes (6:1-8).

Statistieken en hun beperkingen

Als we ons verdiepen in de manier waarop antieke auteurs schrijven over rampspoed, wordt nog duidelijker dat ze hun aandacht richten op heel andere zaken dan de moderne lezers.[1] Uit een tekstanalyse van vijf historici, Thucydides, Diodorus Siculus, Livius, Tacitus en Cassius Dio, blijkt dat maar 25 procent een oorzaak noemt voor een ramp. Evenmin worden er veel woorden besteed aan de duur of aan de reikwijdte van de gevolgen. In de moderne media zal de berichtgeving over, bijvoorbeeld, een grote brand in een stad juist beginnen met een inschatting van de omvang van de schade en de mogelijke oorzaak. Dergelijke details zijn in antieke teksten meestal vaag, met uitzondering van de verslagen van Tacitus en Dio over de Grote Brand in Rome, een onderwerp waarop hieronder wordt ingegaan. Slechts 14 procent van de teksten noemt de omvang en – waarover de moderne lezer zich zal verbazen – maar 16 procent vermeldt het aantal slachtoffers. De reden hiervoor wordt iets duidelijker als we het ooggetuigenverslag lezen van de uitbarsting van de Vesuvius door Plinius de Jongere. Hij schrijft zijn verhaal 25 jaar na de uitbarsting voor zijn vriend, de historicus Tacitus. Plinius' verhaal is een van de zeldzame overgeleverde verslagen uit de eerste hand van een natuurramp. Hij beschrijft in detail over wat er gebeurde met de bevolking, maar verontschuldigt zich hiervoor omdat het 'niet belangrijk genoeg is voor de geschiedenis' (*Brieven* 6,16,20). 6 procent van de historici heeft het over reddingswerk en slechts 2 procent noemt de sociale en economische gevolgen. Fysieke schade wordt daarentegen wel vaak genoemd: met name schade aan openbare gebouwen en eigendommen komt voor in 42 procent van de teksten.

Antieke auteurs besteden vooral aandacht aan wat een ramp kan vertellen over de relatie met de goden. Dit kunnen beschrijvingen zijn van de goddelijke woede die de ramp heeft veroorzaakt, van rituelen om de goden te verzoenen of van orakels die geraadpleegd moeten worden. Verreweg de meeste aandacht gaat uit naar de voortekenen die voorafgingen aan de ramp, die duidelijk maken dat de gebeurtenis is veroorzaakt door goddelijk ingrijpen (28 procent). Vreemde tekenen die op hetzelfde moment plaatsvonden als de ramp kunnen verklaren dat het onheil een religieuze achtergrond heeft en een manifestatie is van goddelijke woede over menselijk handelen. Hoe ernstig deze religieuze interpretaties werden genomen, blijkt uit het aanzienlijke aantal teksten waarin wordt verteld dat het regeringsbeleid veranderde als gevolg van de ramp, zoals het afgelasten van een geplande invasie (12 procent). Hoeveel belang er werd gehecht aan publieke zaken blijkt uit de aandacht van de auteurs voor maatregelen die de getroffen samenleving moesten helpen de schade te herstellen (18 procent) en herhaling van de ramp te voorkomen (6 procent). Vooral Tacitus vermeldt vaak de omvang en vorm van structureel herstel. Hieruit blijkt zijn belangstelling, niet voor de slachtoffers, maar voor de leidende politici in Rome, mannen die rampen vooral zagen als kansen om de vrijgevigheid van de regering breed uit te meten.

Het probleem met zo'n getalsmatige analyse is dat deze een te eenzijdig beeld geeft van de manier waarop men in de oudheid tegen rampen aankeek. De getallen maken duidelijk welke factoren de auteurs van deze teksten belangrijk vinden, maar we hebben geen verhalen over rampen van degenen die tot de laagste klassen van de samenleving behoorden. Wat er misschien het dichtst bij komt is Tacitus' verslag van de Grote Brand in Rome in 64 n.Chr. toen Nero, naar verluidt, op verschillende plaatsen brand had laten stichten. Tacitus benadrukt dat de stad makkelijk ten prooi kon vallen aan brand 'door de smalle, bochtige stegen en vormloze wijken die zo typerend waren voor het oude Rome' (*Annalen* 15,38). De mensenmassa die werd samengeperst in dit doolhof was kansloos. Velen waren zo in paniek door de brand dat ze 'in de vlammen sprongen'. Maar we lezen ook details die ons iets vertellen over de prioriteiten van deze gewone mensen. Tacitus beschrijft hoe de vluchtende massa vrouwen, kinderen en mannen bleven letten op elkaar, en de zwakkeren meesleepten, of 'stopten om op hen te wachten', terwijl dit alles het vluchten alleen maar moeilijker maakte. Dit was niet de zelfzuchtige paniek die we ons misschien voorstellen. Integendeel, de familie bij elkaar houden was het belangrijkste, terwijl mensen zo snel vooruit kwamen als hun langzaamste familielid. En het was evenmin een kwestie van elke familie voor zich, want we lezen ook dat ze probeerden 'hun buren te helpen'.

Afbeeldingen

1 De slag bij Salamis, Wilhelm von Kaulbach, 1868. Collectie Bayerischer Landtag, München.
2 De vier ruiters van de Apocalyps, Viktor Mikhailovitsch Vasnetsov, 1887. Glinka National Consortium of Musical Culture, Moskou.
3 De grote brand van Rome, Hubert Robert, 1785, Le Havre.
4 *Destruction*, Thomas Cole, 1836, vierde van vijf doeken uit de serie *The Course of Empire*. New York Historical Society.
5 Nero na de grote brand van Rome, gravure, 1862, naar Carl Theodor von Piloty, in *Le Monde Illustré*, afdruk door Henry Linton. British Museum, Londen.
6 Grote aardbeving van 1755, Lissabon, João-Glama Ströberle, 1756-1792. Museu Nacional de Arte Antiga, Lissabon.

Er zijn geen grote verschillen tussen antieke en moderne denkbeelden over wat een ramp is.

Nepnieuws?

Dio vertelt ons dat de vluchtende massa ook wanhopig op zoek was naar informatie en voortdurend vroeg 'waar?', 'hoe is het gebeurd?', 'waardoor is de brand ontstaan?' (Cassius Dio 62,16-18). Dat waren heel andere vragen dan de vragen die historici uit de elite later zouden stellen. Mensen wilden weten van waaruit het vuur zich had verspreid, zodat ze konden besluiten wat hen te doen stond. Ze wilden weten wie of wat verantwoordelijk was voor de brand, waaruit blijkt dat ze gerechtigheid wilden, een schuldige. Tacitus doet de talrijke geruchten af als roddel, maar we kunnen dit ook uitleggen als intensief zoekgedrag. Voor de grotendeels analfabete bevolking waren geruchten de enige manier om dreigend gevaar te ontlopen of om achter het lot te komen van hun dierbaren als er een ramp was gebeurd. Uit geruchten kunnen we ook afleiden hoe gewone mensen hun eigen rampenverhalen creëerden en die lijken duidelijk anders dan de versies van de elite. Veel mensen geloofden dat de keizer zelf verantwoordelijk was voor de brand, hoewel hij volgens Tacitus zijn best deed om hulp te bieden aan de slachtoffers door zijn tuinen open te stellen voor wie dakloos was geworden, door voedsel uit te delen en de prijs van graan te verlagen.

De versie van Tacitus, een auteur uit de elite, benadrukt het falen van het toentertijd heersende regime. Uit de getalsmatige analyse blijkt dat zijn verslagen getuigen van de belangstelling van de elite voor fysieke schade en de religieuze betekenis ervan. Uniek is de nadruk die Tacitus legt op de slachtoffers en de verschrikking van hun gezamenlijke ervaring. We mogen niet vergeten dat Tacitus schreef voor de elite. De rol van het volk in zijn

3

4

5

verhaal is het blootleggen van de wanpraktijken van de hoogste politici. Het detail over de slachtoffers benadrukt het collectieve lijden van het Romeinse volk onder Nero, waarbij de slachtoffers een metoniem zijn voor het hele Romeinse volk. De manier waarop Tacitus verslag doet van rampen is vooral een gevolg van zijn grootste interesses, met name het gebruik en misbruik van de keizerlijke macht.

Soorten rampen

De meeste rampen in de oudheid waren geen extreme gebeurtenissen zoals de Grote Brand, maar regelmatig terugkerende situaties. Voedseltekorten, bijvoorbeeld, waren een voorspelbare factor in het systeem van de voedselvoorziening. Schriftelijke bronnen suggereren dat zich om de 3,3 jaar een voedselcrisis voordeed. Dergelijke crises liepen zelden uit op een grootschalige hongersnood. Gebeurde dat wel, dan betekende dat nog niet dat er overal in de antieke wereld honger heerste. Dit roept natuurlijk de vraag op wat dan precies een ramp is. Moet een bepaald aantal doden worden overschreden, of een bedrag aan financiële schade? Of kunnen we volstaan met het opstellen van verschillende categorieën, zoals natuurlijke en technologische gevaren en door de mens veroorzaakte gebeurtenissen, zoals oorlog? Hierover heerst geen consensus onder academici, maar het is duidelijk dat een ramp meer behelst dan de bekende reeks van risico's en gevaren waarmee samenlevingen en gemeenschappen te maken kunnen krijgen. Rampen vinden plaats als sociale structuren en relaties niet kunnen omgaan met de consequenties van een abnormale gebeurtenis of situatie. Een kenmerk van rampen in de oudheid, of het nu invasies waren, hongersnood, overstromingen of aardbevingen, is dat de gevolgen vooral plaatselijk waren. Rampen op microniveau zijn een terugkerend onderwerp in antieke teksten. Zo staan latere, christelijke verslagen vol lokale panieksituaties en crises. Voor de betrokkenen voelde het waarschijnlijk als een ramp wanneer hun dorpen werden geteisterd door plagen van kevers, wilde dieren, wormen en muizen.[2]

Catastrofale lokale gebeurtenissen, zoals de uitbarsting van de Vesuvius in 79 n.Chr., waren veel zeldzamer. Het is opvallend en interessant dat Seneca in zijn *Naturales quaestiones* (*Natuurverschijnselen*) niets zegt over vulkanen. Maar net als bij de meeste aardbevingen had ook de uitbarsting van de Vesuvius geen grootschalige of langdurige gevolgen, behalve dan voor de steden aan de voet van de vulkaan. Er werden gebouwen verwoest en een deel van de plaatselijke bevolking kwam om het leven, maar de regionale productiviteit en handel lijken er niet langdurig onder te hebben geleden. De invloed van de uitbarsting op de Romeinse wereld in bredere zin is verwaarloosbaar, wat ook blijkt uit het gebrek aan interesse van de meeste contemporaine auteurs voor de gebeurtenis.

De chaos die een ramp met zich meebracht dwong mensen feiten onder ogen te zien die zowel schokkend als intens verwarrend waren. Zoals gezegd, betekende een ramp dat de goden niet langer aan jouw kant stonden. Of die verbolgenheid tijdelijk was of van permanente aard kon alleen worden vastgesteld met behulp van de juiste religieuze interpretatie. Rampen konden ook het geloof in de goden aan het wankelen brengen. Tijdens het zoeken naar verklaringen om te verwerken wat hen was overkomen, sprak het voor sommigen misschien vanzelf om te gaan twijfelen aan de ideologieën en gewoontes die het fundament vormden van hun normale zekerheden. Thucydides stelt vast dat de pest in Athene had geleid tot een grotere wetteloosheid, omdat de korte-termijn-genotzoekers zowel hun lichamen als hun rijkdom als vergankelijk begonnen te beschouwen. Hun gebruikelijke religieuze remmingen vielen weg omdat ze in shock verkeerden door de pest: 'mensen hielden zich niet langer in uit angst voor de goden of de wet'. Er stierven zoveel mensen, zowel goede als slechte, dat men tot de slotsom kwam 'dat ieder het zelfde lot wachtte, of je je nu vroom gedroeg of goddeloos' (Thucydides 2,53). Artemidorus, een droomuitlegger uit de 2de eeuw n.Chr. redeneert op een vergelijkbare manier. Hij stelt dat het dromen over een heiligschennende daad in een tempel een ongunstig voorteken is voor alle mensen en grote crises voorspelt, omdat 'mensen die in grote nood verkeren hun eerbied voor de goden verliezen'.

De goden hun verering onthouden als reactie op een ramp kwam ook voor. Keizer Augustus weigerde een beeld van de zeegod Neptunus te dragen in een processie nadat twee van zijn vlooteenheden waren vergaan in een storm. En toen Germanicus stierf, uitten veel Romeinen hun woede door godenbeelden in tempels met stenen te bekogelen en hun geloof af te zweren. Plinius ziet een tweeledige reactie op rampen na de uitbarsting van de Vesuvius: men zocht troost bij religie of keerde zich ervan af: 'velen zochten hulp bij de goden, maar talrijker waren degenen die dachten dat er geen goden meer waren, en dat het universum was gedompeld in eeuwigdurende duisternis'. Het is niet verrassend dat rampen het vertrouwen en geloof ondermijnden dat mensen hadden in hun relatie met de goden. Waarom zou je, als je rampzalige verliezen had geleden, niet geloven dat de goden je in de steek hadden gelaten? Seneca stelt dat wie die de aarde voelde schokken tijdens een beving en doodsangsten uitstond daarna waarschijnlijk niets meer als echt stabiel en betrouwbaar kon ervaren: 'kan iets ooit nog veilig zijn voor iemand als de wereld zelf schokt en de sterkste delen ervan instorten?' (*Natuurverschijnselen* 6,1,4).

Antieke denkbeelden over rampen besteedden weinig aandacht aan de humanitaire crises die voor ons zo duidelijk is. Mensen accepteerden het als normaal, waarschijnlijk bij gebrek aan een alternatief. Kwetsbaarheid voor rampen en machteloosheid als het onheil toesloeg waren een onderdeel van het menselijk bestaan. Mensen leken wel een opmerkelijke veerkracht te bezitten als de sociale stress groot was, hoewel we op basis van het bronnenmateriaal de omvang van de psychologische gevolgen van rampen niet goed kunnen inschatten. Mogelijk gaf de hierboven beschreven religieuze vertwijfeling uiting aan wat we nu een mentaal trauma zouden noemen. Crises in de oudheid werden vooral bedwongen met behulp van familiebanden en persoonlijke relaties. In het Romeinse Rijk werd het patronaat een belangrijk instrument dat hulp bood als de nood groot was. Wat de bouw van Nero's enorme gouden paleis, de Domus Aurea, na de Grote Brand echter ook duidelijk maakt, is dat sommige keizers een ramp zagen als een kans om hun eigen grootse projecten te realiseren. In de oudheid was hulpverlening bij rampen beladen met dezelfde achterliggende motieven en politieke belangen die tot op de dag van vandaag de boventoon voeren.

Kwetsbaarheid voor rampen en machteloosheid als het onheid toesloeg waren een onderdeel van het menselijk bestaan.

6

** De antieke citaten in dit artikel zijn Nederlandse vertalingen van het Engels van de auteur.*

Literatuur

G.S. Aldrete, *Floods of the Tiber in Ancient Rome* (Baltimore 2007).

P.M. Allison, 'Recurring tremors: the continuing impact of the AD79 eruption of Mt Vesuvius', in: R. Torrence & J. Grattan (red.), *Natural Disasters and Cultural Change* (Londen 2002) 107-125.

P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis* (Cambridge 1988).

K. Hewitt, *Regions of Risk: A Geographical Introduction to Disasters* (Londen 1997).

E. Keitel, 'The art of losing: Tacitus and the disaster narrative', in: C.S. Kraus, J. Marincola & C. Pelling (red.), *Ancient Historiography and Its Contexts* (Oxford 2010) 331-52.

L.K. Little (red.), *Plague and the End of Antiquity: the Pandemic of 541-750* (Cambridge 2007).

R.F. Newbold, 'The reporting of earthquakes, fires and floods by ancient historians', *Proceedings of the African Classical Association 16* (1982) 28-36.

H. Rodríguez, E.L. Quarantelli & R.R. Dynes (red.), *Handbook of Disaster Research* (Londen 2007).

A. Stock & C. Stott (red.), *Representing the Unimaginable: Narratives of Disaster* (Londen 2007).

J. Toner, *Roman Disasters* (Cambridge 2013).

Noten

1 Zie Newbold (1982).

2 Zie bijvoorbeeld *Het leven van de heilige Theodorus van Sykeon* 9,145,56 (*Droomuitleg* 2,33).

Rampen doen (n)iets met de **samenleving**

Over de mogelijkheden en beperkingen van rampengeschiedenis

Tim Soens *Natuurrampen zijn populair in historisch onderzoek, ook naar de klassieke oudheid. Steeds vaker worden ze gezien als oorzaak van grote veranderingen. Maar dat zijn ze eigenlijk maar zelden. Wel zijn ze interessant omdat ze de zwakke plekken van een samenleving aan het licht brengen.*

1

In onderzoek naar de klassieke oudheid nemen rampen steeds vaker een prominente plaats in. Voortbouwend op het werk van pioniers als Peter Garnsey, worden hongersnoden, epidemieën, oorlogen en aardbevingen steeds vaker als kantelmomenten in de antieke geschiedenis gezien.[1] Historici en archeologen tonen zich daarbij kinderen van hun tijd: het antropoceen, de actuele tijd waarin de mens zelf de basisparameters van het leven op aarde is gaan verstoren, is een tijd van rampspoed, met ongeziene droogtes, verwoestende bosbranden, orkanen, rivieroverstromingen, enzovoort. Sinds de coronacrisis mogen we daar ook pandemieën aan toevoegen. Het vooruitgangsdenken dat zich vanaf de 18de eeuw ontwikkelde en kort na de Tweede Wereldoorlog een hoogtepunt bereikte, ging er nog vanuit dat wetenschap en technologie de natuur konden beheersen, en dat natuurrampen weldra tot het verleden zouden behoren. Maar vanaf de jaren 1970 kwamen er barsten in dat vooruitgangsgeloof. De mens beïnvloedt weliswaar de natuur tot in de diepste diepten van de oceaan en de hoogste lagen van de atmosfeer, maar kan de natuurkrachten niet controleren. De klimaatverandering uit zich in steeds frequentere en intensere calamiteiten, van extreme droogte en bosbranden, tot ongeziene regenval.[2] Die worden meer en meer als onvermijdelijk gezien. Adaptatie en impactmitigatie – samen ook wel 'veerkracht' genoemd – vormen de enige oplossing. In het veerkrachtdenken, ontleend aan ecologie en systeemanalyse, krijgen rampen een centrale en haast onvermijdelijke betekenis: de ramp vormt een crisis of catharsis, die noodzakelijk is om vastgelopen systemen te 'resetten' en een nieuwe dynamiek tot stand te brengen.[3] Economen spreken daarbij van disruptie, grootschalige verstoring die creatieve krachten tot ontplooiing laat komen.

Het is dit rampen- en veerkrachtdenken dat steeds vaker op de oudere geschiedenis wordt toegepast. De ramp – doorgaans een natuurramp, soms in combinatie met oorlogen en sociale conflicten – wordt zo een trigger van grootschalige verandering. Soms gaat het daarbij om een duidelijk event – type vulkaanuitbarsting of tsunami – maar vaker gaat het om klimatologische verstoringen, uitgespreid over enkele jaren of decennia, waarvan archeologen de sporen in het bodemarchief aantreffen. Maar riskeren we daarbij niet te vervallen in een nieuwe vorm van natuurdeterminisme, waarbij de maatschappelijke oorzaken van veel rampen over het hoofd worden gezien? In wat volgt, analyseer ik kort hoe rampen in de recente literatuur behandeld worden, vooraleer zelf een alternatieve benadering voor te stellen.

Rampen als kantelpunten

Het concept '(natuur)ramp' is relatief nieuw: in de meeste Europese talen duikt het pas op in de 16de eeuw, meestal in termen die een link leggen met de sterrenkunde en het 'slechte gesternte': *disaster* (Engels), *désastre* (Frans), allemaal afgeleid van het Italiaanse *dis-astro* dat slechte sterren betekent. Ook het synoniem catastrofe – ontleend aan het Griekse *kata-strophē* als plotselinge omwenteling – is aan de sterrenkunde ontleend, maar géén van beide termen werd in de klassieke oudheid gebruikt om natuurrampen aan te duiden.[4] Het idee dat natuurrampen het begin en einde vormen van samenlevingen is daarentegen niet nieuw. Het sluit zelfs nauw aan bij cyclische denkbeelden uit de geschiedenis, zoals bij Polybius in de oudheid, Ibn Khaldun in de 14de eeuw en Oswald Spengler en Arnold J. Toynbee in de 20ste eeuw. In recente archeologische literatuur vinden we tal van voorbeelden van rampen – plotse of geleidelijke – die dergelijk catastrofedenken omarmen en de vulkaanuitbarsting of klimaatverandering linken aan de ondergang van hele beschavingen. Zo zou de grote Laacher See-vulkaanuitbarsting in de Eiffelregio 13.000 jaar geleden een einde hebben gemaakt aan de Federmesser-cultuur van jagers-verzamelaars. 4.200 jaar geleden viel dan weer het einde van het Egyptische Oude Rijk ongeveer samen met het einde van het Akkadische Rijk in Mesopotamië en tal van andere vroege bronsculturen. In deze periode constateren wetenschappers een enorme piek in de afzettingen van stof op de Kilimanjaro en grote droogtes in Anatolische meren. Verzilting bemoeilijkte de irrigatielandbouw in de Mesopotamische delta en de graanrantsoenen van Babylonische tempeldienaars moesten worden teruggeschroefd. In China werd de laagvlakte van de Gele Rivier geteisterd door enorme moessonregens. Legendes verbinden de controle van deze overstromingen aan de stichting van het Xia-koninkrijk door Yu de Grote, opnieuw rond 2.200 v.Chr.[5] Hoe intrigerend dit soort 'super-narratieven' ook zijn, ze zijn ook erg wankel. De klimatologische of geofysische crisissen en de historische gebeurtenissen die ze menen te verklaren, waren in werkelijkheid vaak tientallen of honderden jaren van elkaar gescheiden. En terwijl verandering in sommige veraf gelegen regio's simultaan leek te verlopen, zijn er vaak andere regio's die vooral continuïteit kenden.

> Hoe intrigerend dit soort 'super-narratieven' ook zijn, ze zijn ook erg wankel

Veel genuanceerder, maar even opzienbarend, is de analyse die Kyle Harper recent maakte van de wijze waarop klimaatverandering en pandemieën tussen de late 2de en 7de eeuw n.Chr. het Romeinse Rijk aan het wankelen brachten. In *The Fate of Rome* vertrekt Harper bij de Romeinse expansie in de eerste eeuwen voor en na onze tijdrekening. Die viel samen met een klimatologische periode die warm, stabiel en relatief vochtig weer in het Middellandse Zeegebied bracht – ideale condities voor landbouw. Toevallig of niet ontstonden ook op andere plaatsen in de wereld op hetzelfde ogenblik gecentraliseerde imperia. De Chinese Han-dynastie is het beste voorbeeld. Na 150 werd het klimaat in het Middellandse Zeegebied instabieler, volgens Harper een overgangsperiode naar een veel koudere episode in de wereldgeschiedenis: de laatantieke Kleine IJstijd, van circa 450 tot circa 700 n.Chr. Het is echter niet de klimatologische verstoring zelf die het belangrijkste element van disruptie was, wel drie opeenvolgende pandemieën: de plaag van Antoninus in 165 n.Chr. (volgens Harper een pokkenepidemie), een onbekende pandemie rond 249 n.Chr. en finaal de Justiniaanse pest, vanaf 541 n.Chr.[6] Die laatste was, nog steeds volgens Harper, een 'neutronenbom', één van de grootste ecologische catastrofes uit de geschiedenis van de mensheid.[7] Voorafgaand aan die neutronenbom vond een nog steeds niet gelokaliseerde vulkaanuitbarsting plaats in 536 n.Chr., gevolgd door een tweede enkele jaren later. Die onbekende vulkaan stootte voldoende stof en as in de lucht om het jaar 536 over het gehele noordelijke halfrond tot koudste jaar van de voorbije twee millennia te kronen. Net op het ogenblik dat het Romeinse Rijk geteisterd werd door honger, maakte de pestbacterie Yersinia Pestis zijn opwachting in de Nijldelta. De bacterie was al duizenden jaren endemisch in marmotten of gerbils in de Centraal-Aziatische steppes, maar sprong nu over op ratten. Instinctief, zo stelt Harper, voelen we aan dat de klimaatschok en de pest causaal met elkaar verbonden zijn, alleen weten we nog niet hoe.[8] Harper laat zich vervolgens op sleeptouw nemen door Procopius en Johannes van Ephese om de dramatische impact van de pandemie op de Romeinse samenleving van de 6de eeuw te documenteren: bevolking en economie storten in elkaar, legers kunnen niet langer betaald worden, een 'tipping point' is bereikt, waarna de Romeinse samenleving structureel transformeerde en in de 7de eeuw enkel in grondig gewijzigde vorm en op veel kleinere schaal kon verderbestaan.

The Fate of Rome – door Harper recent uitgewerkt tot een meer omvattende analyse over de wijze waarop pandemieën de loop van de geschiedenis wijzigden[9] – is géén alleenstaand werk. De argumentatie van Bruce Campbell, over de impact van klimaatverandering en pest op laatmiddeleeuws Europa of van Timothy Brook over het Mongoolse en Ming-Chinese Rijk, is vrij gelijklopend.[10] Géén van die werken kan echt als deterministisch beschouwd worden, omdat ze net uitgaan van de onlosmakelijke verwevenheid van natuurlijke en maatschappelijke evoluties. Zo konden pandemieën zich maar verspreiden dankzij voortdurende interne en externe

2

Afbeeldingen

1 'Desolation', Thomas Cole, 1836, laatste van vijf doeken uit de serie *The Course of Empire*. New York Historical Society.

2 Il triomfo della morte, onbekende schilder, ca. 1446, fresco uit het Palazzo Sclafani, Palermo. Galleria Regionale di Sicilia.

3 Natuurrampen, Leonardo Da Vinci, 1517-1518. Collectie Royal Librarian, Engeland.

4 Triomf van de Dood, Pieter Brueghel de Oudere, ca. 1562. Museo del Prado, Madrid.

handels- en militaire contacten. Bovendien zijn de rampen vooral 'katalysatoren' of 'triggers', nooit unieke oorzaken van verandering. Toch lokte ook Harpers werk heel wat kritieken uit.[11] Zo roept onder meer de chronologische afbakening van de 'laatantieke Kleine IJstijd', en de 'transitieperiode' die eraan voorafgaat, heel wat vragen op. De catastrofale impact van zowel pandemieën als hongersnoden in de 3de en 6de eeuw is gebaseerd op een wel erg selectieve en pessimistische lezing van het bronnenmateriaal, van Egyptische papyri tot massagraven. De pestepidemie richtte zonder twijfel een ravage aan op menselijk en economisch vlak, maar Harper blijft wel erg dicht bij het narratief van contemporaine auteurs als Procopius en Johannes van Ephese. Hij neemt bijvoorbeeld kritiekloos het door hen geciteerde dodental over – voor Constantinopel 250.000 tot 300.000 doden op een bevolking van circa 500.000.

Wanneer archeologen en historici inzoomen op individuele regio's – van Anatolië tot Sicilië – zijn de grote crisisperiodes die Harper voorop stelt niet of nauwelijks zichtbaar. In Sicilië was de periode 450-750 een vrij gunstige periode, met goede want vochtige weersomstandigheden en een intensificatie van de graanbouw, zo stelt Paul Erdkamp in zijn repliek op Harper. De 'neutronenbom' van de Justiniaanse pest is er compleet onzichtbaar. Het is echter vooral de causale link tussen (natuur-)rampen en de 'val' van het Romeinse Rijk die op de korrel wordt genomen. Niet alleen waren veranderingsprocessen traag en complex, en was de maatschappelijke continuïteit vaak groter dan de veranderingen, bovendien waren het niet zelden politieke en economische problemen voorafgaand aan rampen die de steden en regio's van de laatantieke wereld kwetsbaar maakten voor diezelfde rampen.[12]

De reputatie van rampen als 'grote gelijkmakers' is onterecht

Soms was een ramp een katalysator van verandering. Maar veel vaker was dat niet het geval en veranderde er wezenlijk niets na de ramp. Wel brengen rampen zo goed als altijd latente kwetsbaarheden in de samenleving aan het licht. Een ramp laat zien wat anders verborgen blijft. In het bredere veld van de rampenstudies of *disaster studies* wordt sinds de jaren 1990 intensief onderzoek verricht naar de factoren die mensen kwetsbaar maken voor rampen. Daarbij kunnen verschillende niveaus onderscheiden worden. Kwetsbaarheid ontstaat allereerst wanneer mensen leven op locaties die daar eigenlijk niet voor geschikt zijn, zoals winterbeddingen van rivieren of vulkaanflanken. Daarnaast zijn er conjuncturele factoren, zoals oorlog of economische crisis, die de mogelijkheden van de samenleving om rampen te vermijden of adequaat te reageren inperken. En tot slot zijn er de onderliggende of grondoorzaken: de structurele oorzaken van armoede en gebrek aan politieke zeggenschap, die ervoor zorgen dat mensen kwetsbaar zijn en blijven.[13] Samen verklaren die factoren waarom sommige mensen het slachtoffer worden van rampen, terwijl anderen de dans ontspringen. Het bronnenmateriaal uit de oudheid laat zelden toe om te onderzoeken wie precies de slachtoffers waren van grote natuurrampen. Net als bij rampen in latere periodes, kunnen we echter veronderstellen dat niet iedereen even kwetsbaar was. Rampen waren zelden 'grote gelijkmakers'. Rijkdom, toegang tot macht, informatie, technologie en geneeskunde zorgden voor een duidelijk sociaal onderscheid in de schade die een ramp toebracht. De reputatie van natuurrampen als 'grote gelijkmakers'[14] is dan ook onterecht. Zeker bij terugkerende rampen – van overstromingen tot extreme koude of droogte – was de materiële en menselijke schade doorgaans disproportioneel groot bij mensen aan de rand van de samenleving en bij nieuwkomers die de kennis, de middelen noch de netwerken hadden om zich te beschermen tegen natuurrisico's.[15] Zelfs epidemische ziekten, waartegen niemand zich absoluut kon beschermen, troffen vaker arm dan rijk. Ja, ook keizer Justinianus werd het slachtoffer van de pest, maar hij overleefde de ziekte. Toeval is mogelijk, maar goede geneeskundige zorgen, gezonde voeding en uitgebreide isolatiemaatregelen zorgden ervoor dat de besmettingskans lager en de overlevingskans hoger was bij al wie rijk en machtig was. Daarentegen kende de Romeinse samenleving een groot reservoir aan arme en ondervoede mensen, die zeker in de steden zeer dicht op elkaar leefden. Een besmettelijke ziekte kon hen genadeloos treffen.

3

Literatuur

Timothy Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties* (Cambridge 2010).

John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History. A Rough Journey* (Cambridge 2014).

Bruce M.S. Campbell, *The Great Transition: climate, disease and society in the late Medieval world* (Cambridge 2016).

Paul Erdkamp, 'War, Food, Climate Change, and the Decline of the Roman Empire', *Journal of Late Antiquity* 12,2 (2019) 422-465.

Peter Garnsey, *Famine and Food supply in the Graeco-Roman World* (Cambridge 1988).

John Haldon e.a., 'Plagues, climate change, and the end of an empire: A response to Kyle Harper's The Fate of Rome', *History Compass* 16 (2018) e12506, e12507 en e12508.

Sabine Huebner, 'The "Plague of Cyprian": A revised view of the origin and spread of a 3rd-c. CE pandemic', *Journal of Roman Archaeology* 34/1 (2021) 1-24.

Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton, NJ & Oxford 2017).

Kyle Harper, *Plagues upon the Earth. Disease and the Course of Human History* (Princeton, NJ & Oxford 2021).

Adam Izdebski, Lee Mordechai & Sam White, 'The Social Burden of Resilience: A Historical Perspective', *Human Ecology* 46 (2018) 291-303.

Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea Floods before 1800', *Past and Present* 241,1 (2018a) 143-177.

Tim Soens, 'Resilience in historical disaster studies: pitfalls and opportunities', in: Martin Endress (red.), *Strategies, dispositions and resources of social resilience: a dialogue between medieval studies and sociology* (Wiesbaden 2020) 253-274.

Tim Soens, 'Waddenzee wordt Moordzee. De Kerstvloed van 1717 en de kwetsbaarheid voor stormvloeden', *Tijdschrift voor geschiedenis* 131,4 (2018b) 605-630.

Gerrit Jasper Schenk, 'Historical Disaster Research. State of Research. Concepts, Methods and Case Studies', *Historical Social Research* 32,3 (2007) 9-31.

Walter Scheidel, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century* (Princeton, NJ 2017).

Jerry Toner, *Roman Disasters* (Cambridge 2013).

Bas van Bavel e.a., *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies* (Cambridge 2020).

4

Maar archeologisch onderzoek vertelt een heel ander verhaal: de zijde-industrie verdween weliswaar uit Berytus, maar de omvangrijke lokale productie én import van aardewerk wijzen op een nieuwe dynamiek van zowel handel als industrie na de aardbeving. En ook de muntvondsten duiden op niet meer dan een tijdelijke terugval van het economische leven en de welvaart. Dat de zijde-industrie en de rechtenschool niet heropgebouwd werden, had wellicht meer te maken met concurrentie uit de hoofdstad Constantinopel en de prioriteiten die de Oost-Romeinse staat legde in de allocatie van overheidssubsidies voor wederopbouw.[16]

Rampen zijn in de geschiedenis zelden de oorzaak van grote veranderingen. Wel leggen ze naadloos de zwakke plekken van een samenleving bloot. Wie zijn de slachtoffers van rampen en waarom worden net zij getroffen, zou dan ook de hoofdvraag moeten zijn van elk rampenonderzoek van de oudheid tot vandaag.

Noten

1 Garnsey (1988); Toner (2013) en Harper (2017).
2 Over de beheersing van rampen en risico's als basiskenmerk van moderniteit zie bijvoorbeeld Van Bavel e.a. (2020) 164-169.
3 Zie mijn analyse in Soens (2020).
4 Schenk (2007) 11-12.
5 Brooke (2014) 292-297.
6 Zie ook de bijdragen van Hogendijk en Van Dolen in dit nummer.
7 Harper (2017) 21.
8 Harper (2017) 219.
9 Harper (2021).
10 Campbell (2016) en Brook (2010).
11 Zie Erdkamp (2019), Huebner (2021).
12 Erdkamp (2019) en Haldon e.a. (2018).
13 Deze drie niveaus van kwetsbaarheid staan centraal in het 'Pressure and Release'-model, ontwikkeld door Piers Blaikie en Ben Wisner, zie Soens (2018a).
14 Scheidel (2017) 304-305.
15 Zie bijvoorbeeld mijn analyse van de overstromingsramp van 1717 in het Waddenzeegebied, Soens (2018b).
16 Izdebski, Mordechai & White (2018).

De Pest van Antoninus in Egypte

Cisca Hoogendijk ***De Pest van Antoninus was een epidemie die lange tijd rondwaarde in het Romeinse Rijk. Ook Egypte werd door de ziekte getroffen. Wat vertellen de Griekse papyri?***

In 165 n.Chr. brak er een mysterieuze ziekte uit in het Romeinse Rijk, die later bekend werd als de 'Pest van Antoninus', genoemd naar de toenmalige keizer Marcus Aurelius Antoninus Augustus. In de vreedzame eeuwen daarvoor was het rijk tot grote bloei gekomen. De bevolking en de economie waren gestaag gegroeid en men kan wel zeggen dat de mediterrane wereld zijn hoogtepunt had bereikt in de 2de eeuw n.Chr.

In 165 keerde de medekeizer van Marcus Aurelius, Lucius Verus, terug van een militaire campagne in Perzië. Behalve een grote hoeveelheid oorlogsbuit, brachten de soldaten ook nog iets anders mee uit West-Azië: een ziekte, mogelijk dezelfde die al hevig had huisgehouden in China en het Verre Oosten in de jaren daarvoor.[1] Deze epidemie bereikte eerst Klein-Azië, toen Griekenland en ten slotte Italië zelf, waar Rome in 166 werd getroffen door een ernstige uitbraak van de ziekte. En vanuit Rome, langs de drukbereisde wegen van handel en leger, verspreidde de ziekte zich over het hele toenmalige Romeinse Rijk. Een tweede golf brak uit in 189 en de epidemie schijnt ook daarna nog meermaals opnieuw te zijn opgevlamd. In totaal zou hij mogelijk aan miljoenen mensen het leven hebben gekost.

Literaire bronnen

De Pest van Antoninus wordt genoemd in verschillende literaire bronnen. Het meest uitgebreide verslag is van de hand van de beroemde Griekse arts Galenus. Hij was ooggetuige van de uitbraak van de epidemie in Rome in 166 en maakte een jaar later ook de verspreiding onder de soldaten in het legerkamp van Aquileia (in het noordoosten van het huidige Italië) van dichtbij mee. Op verschillende plaatsen in zijn boeken noemt Galenus deze ziekte ὁ μέγας λοιμός, meestal vertaald met 'de grote pest' (bijvoorbeeld in *De methode van genezen* 10,360,18K; *Mijn eigen boeken* 19,15,17K). Die was 'langdurig' en besmette vele 'tienduizenden' mensen (Galenus, *Het voorspellen op grond van de pols* 9,357,2-3K). Als arts was hij vooral geïnteresseerd in de nogal onaangename symptomen van de ziekte, waaronder koorts, diarree en keelontsteking, met na negen dagen ook zwarte, droge of etterende bulten.[2] Men heeft lange tijd gedacht dat deze 'pest' de pokken betrof, maar onlangs is voorgesteld de ziekte te identificeren met een voorloper van het tegenwoordige mazelenvirus.[3] Hoe het ook zij, hieronder zal op de gebruikelijke wijze met 'de Pest' (welke ziekte het dus niet was) naar deze epidemie worden verwezen.

Hij was vooral geïnteresseerd in de nogal onaangename symptomen van de ziekte

De Pest van Antoninus wordt ook vermeld door andere contemporaine schrijvers, zoals Cassius Dio, die vertelt hoe in Rome, tijdens de tweede golf van de Pest onder Commodus, 'dikwijls tweeduizend mensen stierven op één dag' (*Geschiedenis van Rome*, *Samenvatting* 73,14,3). Of Lucianus, die in zijn zijdelingse vermelding van de epidemie als enige auteur in dit verband Egypte noemt (*Hoe geschiedenis te schrijven* 15). Enige tijd later schreef Herodianus over een 'groot verlies van zowel mensen als dieren' (*Geschiedenis van het keizerschap na Marcus* 1,12,1). Deze epidemie had zoveel indruk gemaakt dat hij ook door historiografen uit de 4de en 5de eeuw nog wordt vermeld. Zij benadrukken allemaal de ernstige gevolgen van deze epidemie, maar geven weinig details. De informatie van antieke geschiedschrijvers kan soms programmatisch van opzet zijn geweest (zo hadden Cassius Dio en Herodianus niet veel op met keizer Commodus), waarbij gegevens mogelijk zijn gemanipuleerd en getallen overdreven. Toch hebben latere wetenschappers op basis van de literaire bronnen lang aangenomen dat de Pest van Antoninus ontzettend veel sterfte met zich meebracht en een catastrofe is geweest voor de gehele Romeinse wereld.

1

Recente discussie

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw begon men aan deze opvatting te twijfelen. Met name James Gilliam (1961) was niet overtuigd van de betrouwbaarheid van het bewijsmateriaal en vroeg zich zelfs af of de Pest Egypte wel bereikt had. Richard Duncan-Jones heeft voor zijn diepgaande artikel van 1996 de literaire bronnen echter opnieuw geëvalueerd en ook nieuw documentair bronnenmateriaal, zoals papyri, inscripties en munten, bij zijn onderzoek betrokken. Hij kwam tot de conclusie dat de Pest van Antoninus inderdaad ernstige en langdurige gevolgen heeft gehad voor de bevolking, de economie en de maatschappij in het hele Romeinse Rijk. Toch bleef men ook daarna twijfelen aan de ernst van deze epidemie. De meningen liepen uiteen van 'relatief weinig effect' tot het idee dat de Pest van Antoninus de oorzaak was geweest van de crisis van de 3de eeuw en zelfs de aanzet zou hebben gegeven tot de uiteindelijke val van het Romeinse Rijk. In de laatste

twintig jaar zijn er tientallen studies aan de Pest van Antoninus gewijd, waarin de papyri uit Egypte ook een rol spelen.

Papyrologische bronnen: belastinglijsten

Egypte is het gebied waaruit het meeste bronnenmateriaal voor de 'Pest' stamt, voornamelijk in de vorm van Griekse papyri. Omdat het een belangrijke Romeinse provincie was, is een inschatting van de eventuele effecten van de epidemie in Egypte ook toepasbaar op andere streken binnen het Romeinse Rijk waar de ziekte uitbrak. Helaas is direct papyrologisch bewijs voor deze Pest in Egypte zeldzaam.

Het meest expliciete bewijs is te vinden in een papyrus met een belastinglijst (P. *Thmouis* 1). De lijst betreft betalingen voor de Mendesische gouw, een provincie in de Nijldelta in het noorden van Egypte. Papyri uit een dergelijke vochtige omgeving zijn zeldzaam: de enige reden waarom deze meterslange papyrusrol bewaard bleef, is dat hij ooit tijdens een brand is verkoold. De tekst dateert van 189-192 n.Chr., maar bevat ook informatie over voorgaande jaren. Hij toont duidelijk aan hoe het aantal inwoners van deze Mendesische gouw tussen de jaren 159/160 en 169/170 opmerkelijk terugliep: in minstens twintig dorpjes waren uiteindelijk alle belastingbetalers verdwenen. En dat niet alleen: dit is de enige papyrus waarin (een afleiding van) het Griekse woord voor pest, λοιμός, wordt gebruik voor de Pest van Antoninus. Dat gebeurt in een passage die achterstallige betalingen betreft van het dorpje Kerkenouphis: een aantal inwoners van het dorp was in het jaar 168/169 'aan de pest gestorven' (kolom 104, regel 16). De 'pest' is hier omschreven met τὸ λοιμικὸν κατάστημα, letterlijk 'de verderfelijke situatie'. Het gebruik van het bepaalde lidwoord lijkt te impliceren dat het om een algemeen bekende 'pest' gaat. Dat maakt het waarschijnlijk dat behalve Kerkenouphis ook andere dorpjes in de Mendesische gouw waren getroffen door de ziekte, en dat die mogelijk een rol heeft gespeeld in de afname van de bevolking in deze gouw.

Tien jaar later vinden we in een ander dorp plotseling een zó hoog sterftecijfer dat het eigenlijk alleen maar door de Pest van Antoninus kan zijn veroorzaakt. De papyrus *SB* XVI 12816 bevat het einde van een lange lijst belastingbetalers, opgesteld door de belastingginner van het dorpje Soknopaiou Nesos. Dat is gelegen aan de rand van de woestijn in de Arsinoïtische gouw van Egypte, de provincie die nu Fayoum wordt genoemd. In regel 20-21 van die papyrus lezen we, dat van de 244 volwassen mannen die geregistreerd stonden voor dit dorp, er 80 waren overleden binnen een jaar, waarvan 59 in de maand Tybi (december/januari 179) en nog eens 19 in Mecheir (januari/februari 179). In tegenstelling tot in de voorgaande papyrus wordt hier de Pest nergens genoemd. En we krijgen natuurlijk al helemaal niet te horen wat de gevolgen waren van zo'n groot verlies voor het leven in het dorp. Wel is bekend dat dit dorp driekwart eeuw later geheel verlaten is. Is dat uiteindelijk (deels) op de Pest terug te voeren of waren er andere factoren in het spel, zoals de afname van de handel over de karavaanroute waaraan het dorp grensde, het langzaam verdwijnen van de lokale heidense cultus of de verminderde toevoer van water? Of waren deze omstandigheden misschien zelf weer veroorzaakt door het verlies van misschien wel een derde van de bevolking ten gevolge van de epidemie?

Van de 244 volwassen mannen die geregistreerd stonden voor dit dorp, waren er 80 overleden binnen een jaar

2

3

Verzoekschrift van een priester

Uit hetzelfde dorp stamt een verzoekschrift, dat op basis van het handschrift in de 2de eeuw is gedateerd: *BGU* XIII 2242. De petitie is ingediend door een zekere Stotoëtis, zoon van Stotoëtis, priester in de tempel van Soknopaiou Nesos. Hij doet aangifte van een inbraak in zijn huis op een moment dat hijzelf op het platteland verbleef. De reden voor zijn afwezigheid, zo schrijft hij, was de dood van zijn familieleden:

> 'Nadat in het huidige tijdsbestek in mijn huis mijn twee dochters zijn overleden, met hun echtgenoten, en mijn vrouw en zeer vele anderen, heb ik de gebouwen toevertrouwd aan Pekysis (...) en ben ik naar de boerderij Halmyra verhuisd, in de buurt van het dorp Herakleia. (...)'

Mogelijk verliet de man zijn huis om te ontsnappen aan een besmettelijke ziekte die er heerste. Daardoor wordt ook deze papyrus door sommigen wel beschouwd als bewijsmateriaal voor de Pest. Maar het moge duidelijk zijn dat er veel afhangt van de interpretatie van individuele papyri.

Hoeveel graan werd er betaald?

Ook leerzaam is bijvoorbeeld *P. Oxy.* LXVI 4527, waarbij we meteen zien hoe zelfs een klein fragment van een tekst een rol kan spelen in een belangrijk historisch debat. Op deze papyrus zijn niet meer dan de regeleinden bewaard van een afrekening voor de graanbelasting van het District van Herakleides, dat een groot deel van de Arsinoïtische gouw besloeg. De datum is ook bewaard: het 25ste jaar van Commodus (184/185 n.Chr.). Het belang van de tekst zit hem in de grote hoeveelheden graan die worden genoemd. In regel 7 is sprake van 814.862 artaben tarwe (een artabe is een inhoudsmaat van 36-40 liter). Een tweede groot getal staat in regel 15, waar het volgt op de maandnaam Mesore: 223.581 artaben graan.

Uit andere papyri zijn het landoppervlak en de graanproductie van het District van Herakleides bekend en de hoogte van de graanbelasting bleef lange tijd ongewijzigd. Op grond daarvan is het aannemelijk dat de 814.863 artaben overeenkomen met de totale hoeveelheid graan die jaarlijks als belasting moest worden betaald voor het District van Herakleides. Maar: die andere papyri stammen uit een periode van ruim veertig jaar voordat de Pest van Antoninus uitbrak en deze papyrus dateert van erna. Op basis van dit getal zou de tarweproductie dus niet echt zijn verminderd als gevolg van de Pest, of zou zich heel snel hebben hersteld. De in regel 15 genoemde hoeveelheid van 223.581 artaben is hiermee in overeenstemming als het de afdracht betreft voor de maand Mesore. Mesore is de laatste van de ruim drie oogstmaanden in Egypte en dit zou dus een evenredig deel zijn van het totaal van 814.863 artaben. Al met al kan deze papyrus zo bewijzen dat de Pest van Antoninus relatief weinig

Afbeeldingen

1 De Engel des Doods klopt aan een deur in Rome tijdens de Antonijnse pest, gravure van Jules Gabriel Levasseur, 1894, naar Jules-Elie Delaunay.
2 Galenus (links) en Hippocrates, muurschildering, 12de eeuw, crypte van de Kathedraal in Anagni, Italië.
3 P.Thmouis I, kol. 101-105. © Sorbonne Université – Institut de Papyrologie, Inv. Sorb. 2062.
4 Titelpagina van Galenus' *Opera*, 1597, Venetië.
5 BGU 13.2242. © Ägyptisches Museum und Papyrussammlung – Staatliche Museen zu Berlin, Scan: Berliner Papyrusdatenbank, P 21551 R.

gevolgen had voor de graanproductie in de Arsinoïtische gouw.[4]
Die andere oogstmaanden worden echter naar het schijnt niet genoemd en er is voorgesteld om het ontbrekende begin van regel 15 aan te vullen met de gebruikelijke uitdrukking: [ἕως τῆς ε̄ τῶν ἐπαγομένων] τοῦ Μεσορή, 'tot en met de vijfde schrikkeldag na Mesore'. Mesore is de laatste maand van het Egyptische jaar (dat eindigde met vijf schrikkeldagen). Die vaste formulering zou betekenen dat de 223.581 artaben tarwe de werkelijke betaling vormden tot en met het einde van het jaar, dus voor het hele voorafgaande jaar. Het hogere getal in regel 7 zou dan naar de officieel opgelegde, veel hogere heffing verwijzen. Als men dit accepteert, zouden de belastinginners nauwelijks meer dan een kwart van het te betalen graan hebben ontvangen. Zo zou deze papyrus aantonen wat een verwoestend effect de Pest heeft gehad op de bevolking van de Arsinoïtische gouw en daarmee op de (agrarische) economie.[5]
Een dergelijk verschil in interpretatie laat zien hoe gevaarlijk het is om een hypothese op te hangen aan één geïsoleerde papyrus.

Papyrologische *big data*

Het bestuderen van grote aantallen papyri tegelijk biedt uitkomst, want papyri leveren genoeg data om statistische waarde te hebben. Zo werd papyrologisch bronnenmateriaal, zelfs wanneer daar op het eerste gezicht geen informatie over de Pest in te vinden lijkt, getest met behulp van een theoretisch model.[6] Op basis van demografische en economische gegevens over de Zwarte Dood, de pestepidemie die een groot deel van Europa trof in de 14de eeuw, kon een aantal effecten worden voorspeld voor Egypte, die vervolgens ook in de papyri aantoonbaar bleken te zijn. De Zwarte Dood bracht veel sterfte met zich mee: ook in Egypte nam de bevolking af, zoals niet alleen blijkt uit de bovengenoemde papyri, maar ook bijvoorbeeld uit overlijdensaangiften met meerdere personen tegelijk in één aangifte of uit lijsten uit een dorp als Karanis, die een afname van belastingbetalers laten zien van tussen de 33 en 47 procent rond het jaar 171. Ook de honderden censusaangiften uit Egypte wijzen mogelijk op een lager groeipercentage van de bevolking vanaf 166. In de tijd van de Zwarte Dood verlieten

4

velen hun dorpen om zich in grotere steden te vestigen: hetzelfde verschijnsel blijkt uit de Egyptische papyri. Het model voorspelt ook, door de afname van het aantal beschikbare landbouwers, allerlei veranderingen in de landbouw: en inderdaad, landpachtcontracten (bijvoorbeeld uit het dorp Philadelphia) laten zien dat land minder waard werd, en tonen nieuwe landeigenaren, andere landbouwers en een overgang naar nieuwe, minder bewerkelijke gewassen (meer wijnbouw en fruitteelt). De toenemende druk van belastingen na de Zwarte Dood zien we terug in onder meer Egyptische verzoekschriften met klachten over belastingdruk en in de goed gedocumenteerde belastingvlucht. Ook de te verwachten scherpe stijging van prijzen en van lonen, veroorzaakt door de plotselinge schaarste aan arbeidskrachten, is aantoonbaar voor Egypte op grond van vele papyri uit het eind van de 2de en het begin van de 3de eeuw. En zo is er meer, en lijkt het model de opvatting te ondersteunen dat de Pest van Antoninus langdurige en ingrijpende gevolgen had op leven en economie in Egypte.

Klimaatverandering

Deze conclusie wordt echter ook weer aangevochten.[7] Andere factoren kunnen net zo goed (deels) een rol hebben gespeeld in de afname van de bevolking en het instorten van de economie. De urbanisatie in Egypte was eigenlijk al eerder ingezet en voor de instorting van de economie zouden in de statistieken ook al aanwijzingen te vinden zijn van vóór de periode van de Pest. De zware belastingdruk had misschien minder met de Pest te maken dan met de hoge kosten van het Romeinse leger die de Parthische en Marcomannische oorlogen tussen 160 en 180 met zich meebrachten. En niet onbelangrijk: inmiddels is bekend dat zich in het midden van de 2de eeuw een klimaatverandering heeft voorgedaan, die in Egypte leidde tot variaties in temperatuur, zonlicht, neerslag en overstromingsniveaus van de Nijl, met slechte oogsten en hongersnoden, en daardoor ook sociale onrust, tot gevolg.[8] Wat sommigen toeschrijven aan de wereldwijde verspreiding van een epidemie, is volgens anderen veroorzaakt door ecologische, sociale en economische factoren. De Griekse papyri laten zien dat de dodelijke Pest heeft geleid tot een sterke afname van de bevolking van Egypte. Dat wordt door niemand betwist. Maar wat daarvan op de langere duur precies het gevolg is geweest voor Egypte, en wat dat weer zegt voor de rest van het Romeinse Rijk, is moeilijk vast te stellen. Zo blijft de Pest van Antoninus voortdurend onderwerp van discussie en nader onderzoek.[9]

** Dit artikel is een aangepaste versie van de lezing 'An ancient pandemic – Papyrological evidence for the Antonine Plague in Egypt', gehouden op 1 september 2020 ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar van het (research)masterprogramma Classics and Ancient Civilizations aan de Universiteit Leiden.*

Zo blijft de Pest van Antoninus voortdurend onderwerp van discussie en nader onderzoek

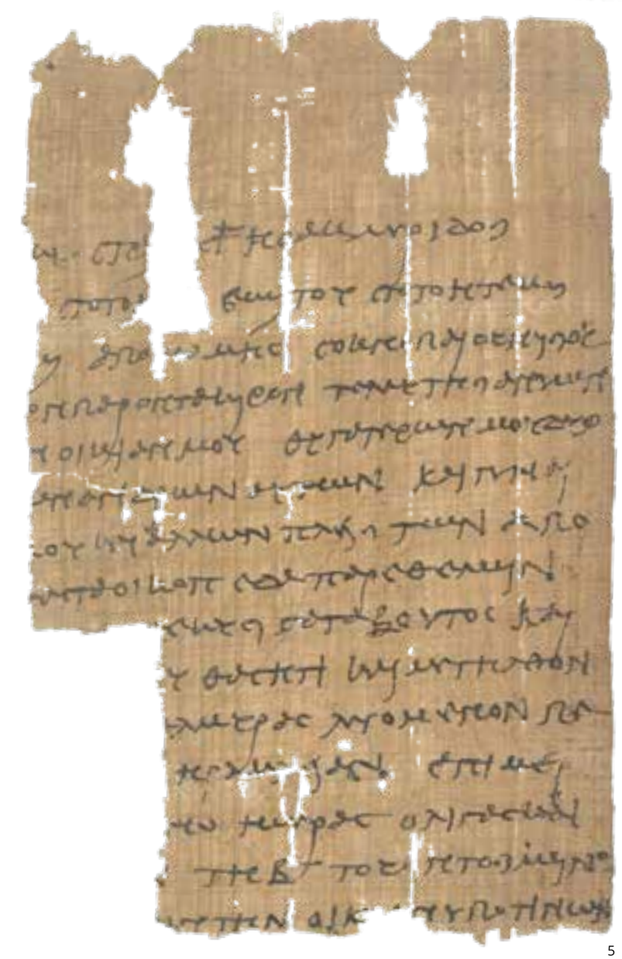

5

Noten

1 Zie M. Flohr, 'The Pandemic of the Second Century CE' online op: https://nias.knaw.nl/food-for-thought/corona-pandemic-roman-history-global-perspective/ (geraadpleegd 23 september 2020).
2 Zie de bespreking van Galenus' passages met symptomen in Littman & Littman (1973).
3 Flemming (2019).
4 Bagnall (2000).
5 Van Minnen (2001).
6 Scheidel (2002).
7 Bagnall (2002).
8 Elliott (2016).
9 Zie Harper (2017) met de daaropvolgende discussie.

Literatuur

I. Andorlini, 'Considerazioni sulla "peste antonina" in Egitto alla luce delle testimonianze papirologiche', in: Lo Cascio (2012) 15-28.

R.S. Bagnall, 'P. Oxy. 4527 and the Antonine Plague in Egypt: Death or Flight?', *Journal of Roman Archaeology* 13 (2000) 288-292.

R.S. Bagnall, 'The effects of plague: model and evidence', *Journal of Roman Archaeology* 15 (2002) 114-120.

R.P. Duncan-Jones, 'The Impact of the Antonine Plague', *Journal of Roman Archaeology* 9 (1996) 108-136.

C.P. Elliott, 'The Antonine plague, climate change and local violence in Roman Egypt', *Past and Present* 231 (2016) 3-31.

R. Flemming, 'Galen and the Plague', in: C. Petit (red.), *Galen's Treatise* Περὶ Ἀλυπίας *(De indolentia) in Context* (Leiden & Boston 2019) 220-245.

J.P. Gilliam: 'The Plague under Marcus Aurelius', *American Journal of Philology* 82 (1961) 225-251.

K. Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton, NJ & Oxford, 2017), over de Pest van Antoninus vooral: 65-118. Te lezen met J. Haldon e.a., 'Plagues, climate change, and the end of an empire. A response (2)', *History Compass* (2018), online en K. Harper, 'Integrating the natural sciences and Roman history: Challenges and prospects', *History Compass* (2018), online.

R.J. Littman & M.L. Littman, 'Galen and the Antonine Plague', *American Journal of Philology* 94 (1973) 243-255.

E. Lo Cascio (red.), *L'impatto della "peste antonina"* (Bari 2012) (congresakten).

P. van Minnen, 'P. Oxy. LXVI 4527 and the Antonine Plague in the Fayyum', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 135 (2001) 175-177.

W. Scheidel, 'A model of demographic and economic change in Roman Egypt after the Antonine Plague', *Journal of Roman Archaeology* 15 (2002) 97-114.

De Justiniaanse plaag

Hein van Dolen ***Het jaar 542 was een waar annus horribilis voor het Byzantijnse Rijk. Behalve natuurrampen en militaire catastrofen brak ook nog eens een hevige pestepidemie uit.***

Aan het einde van het jaar 539 was een komeet aan de hemel verschenen die later als de voorbode van al het onheil werd gezien dat de Byzantijnen boven het hoofd hing. Inderdaad liep het voortbestaan van het rijk in de daarop volgende jaren van alle kanten gevaar. In het noorden drongen de Bulgaarse horden op, in Azië hadden de Perzen onder aanvoering van de grote Chosroës I Anuschirvan steden ingenomen en hun gebied uitgebreid. En zelfs in Italië, waar de zo succesvolle Byzantijnse veldheer Belisarius in 540 naar de hoofdstad was teruggeroepen en de Goten onder Totila de ene na de andere overwinning behaalden.

Het bleef niet bij deze dreigingen. Er vonden in de hoofdstad verschillende aardbevingen plaats die de bevolking wanhopig maakten. In het rijk hadden zich bovendien overstromingen voorgedaan, vaak gevolgd door hongersnood. Men begon te denken aan de komst van het einde der tijden. Johannes Malalas (circa 490-570) vermeldt in hoofdstuk 18 van zijn *Kroniek* dat geloof werd geschonken aan een vrouw in extase. Zij werd naar een kerk gebracht waar ze luidkeels profeteerde dat de zee binnen drie dagen zou stijgen en al het land zou verzwelgen. In de stad werden boetprocessies gehouden, zeker toen zich in februari 542 een nog verschrikkelijker ramp voordeed die bekend geworden is als de Justiniaanse plaag. Onder het volk heerste hysterische opwinding, men was ervan overtuigd dat God de gelovigen strafte voor alle zonden: 'als onder een wijnpers werden alle inwoners meedogenloos vertrapt en uitgeperst, alsof zij druiven waren.' (*Kroniek* 18) Uitzinnige vroomheid was het gevolg, maar ook vielen sommigen van hun geloof en bekeerden zich tot het heidendom. Overal verschenen angstaanjagende spoken en in de Bosporus werden zelfs schepen waargenomen waarvan de bemanning louter uit koploze geesten bestond. (*Kroniek* 18) Monniken en andere geestelijken werden gemeden als veroorzakers van de pest.

Onder het volk heerste hysterische opwinding, want men was ervan overtuigd dat God de gelovigen strafte voor alle zonden

Bronnen

We zijn goed op de hoogte van het verloop van de pestepidemie door het werk van Procopius (circa 507 tot 554), de hofhistoricus van keizer Justinianus. In zijn belangrijkste werk, *Oorlogen*, geeft hij vanaf boek 2,22 als een excurs bij de beschrijving van de oorlogen in Perzië een indringend beeld van het ontstaan van de ziekte, de verspreiding ervan, de symptomen, de gevolgen voor het dagelijks leven en de reacties van de bevolking. Een verklaring van de oorzaak wil en kan hij in dat boek niet geven. Hij beperkt zich, zoals hij schrijft, tot een feitelijk verslag. In zijn tweede geschiedwerk *Anekdota* of *Geheime geschiedenis*, beter te betitelen als een schandaalkroniek waarin hij fulmineert tegen het keizerlijk paar Justinianus en Theodora, legt hij op ondubbelzinnige wijze de schuld bij de keizer. Die is in dat boek de antichrist in persoon, een duivel in mensengedaante die de dood van miljoenen op zijn geweten heeft. In zijn hebzucht ontzag 'deze geldwolf' zich niet om te korten op het salaris van de artsen die door zijn gierigheid niet meer voldoende inkomsten hadden voor hun eerste levensbehoeften. Inmiddels is door analyse van DNA uit botten van de slachtoffers bekend geworden dat de oorzaak van deze eerste pandemie in de geschiedenis gezocht moet worden in de Yersin-pestis-bacterie die ook de Zwarte Dood van 1333 heeft veroorzaakt. Deze bacterie heeft zich kunnen verspreiden door de beten van vlooien die meegenomen waren door de zwarte of scheepsrat (*Rattus rattus*).

Ook de kerkhistoricus Euagrius (circa 536 tot na 594), bijgenaamd Scholastikos ('rechtsgeleerde'), doet in boek 4,29 van zijn *Kerkgeschiedenis* verslag van de ramp. Hij had de pest persoonlijk ervaren. Als schooljongen was hij besmet geweest en later heeft hij zijn vrouw, meerdere kinderen, een kleinzoon en tal van bedienden in zijn woonplaats Antiochië en op het platteland verloren. Hij durfde zelfs na het verlies van zijn dochter de hemelse gerechtigheid te hekelen ('ik begrijp niet waarom hetzelfde niet de kinderrijke heidense gezinnen overkomt') en werd vanwege deze godslastering tot de orde geroepen door een brief van de pilaarheilige Simon. Daarnaast heeft de Syrische historicus Johannes van Efese (circa 507 tot 586 of 588) enkele aanvullende gegevens verstrekt. Hij had in de jaren van de plaag rondgereisd in het rijk en trof daar dorpen aan waar geen inwoner was gespaard. Iedere ochtend vreesde hij dat op die dag zijn laatste uur had geslagen. Na de pest zal hij door keizer Justinianus worden benoemd tot missionaris voor het bijna ontvolkte Klein-Azië. En ten slotte is de reeds genoemde *Kroniek* van Johannes Malalas van belang. Hij

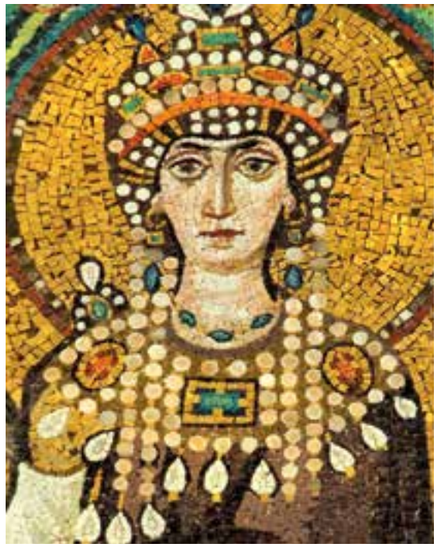
2

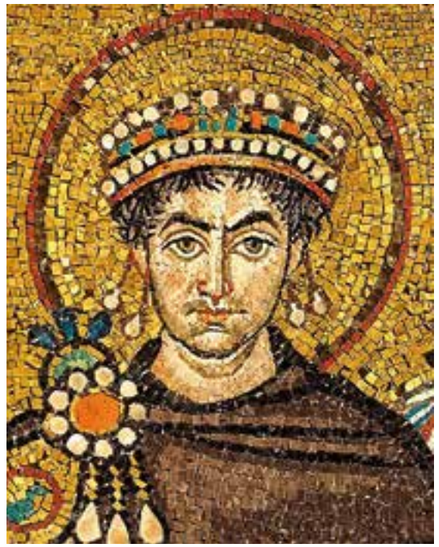
3

is rond 530 of kort na 540 vanuit Antiochië naar Constantinopel gekomen en heeft daar de pest meegemaakt.

Ziektebeschrijving

In het najaar van 541 brak in Egypte de pest uit, geïmporteerd vanuit Abessinië, en die verbreidde zich vanuit de havens van Pelusion en Alexandrië over de antieke wereld. Via het noorden bereikte de ziekte Klein-Azië en de Balkan, via het westen Noord-Afrika en van daaruit Spanje en Gallië. Ook Italië en Perzië bleven niet gespaard. Tot Constantinopel is de plaag, zoals gezegd, in het voorjaar van 542 van over zee doorgedrongen.

Procopius heeft, met Thucydides' pestbeschrijving in Athene uit de 5de eeuw v.Chr. als voorbeeld (*De Peloponnesische oorlog* 2,47-54), een nauwgezet verslag gegeven van deze pestilentie. Anders dan de Athener is hij niet het slachtoffer geworden van deze ziekte en kon hij niet uit eigen ervaring putten. Toch maakt Procopius' beschrijving de indruk dat hij zich grondig georiënteerd heeft, getuige *Oorlogen* 2,22:

'Aan de ziekte gingen hallucinaties vooraf, men zag geesten, duivels in mensengedaanten, en dacht door hen geslagen te worden. Wie die visioenen had gehad, werd besmet. Zij sloten zich volledig van de buitenwereld af. Als er door vrienden op de deur werd geklopt, werden die aangezien voor boze geesten.

De ziekte begon met een schijnbaar onschuldige koorts. De arts maakte zich er geen zorgen over, omdat de patiënt niet van kleur veranderde en niet erg warm aanvoelde. Maar nog op dezelfde dag, of iets later, ontstond er een zwelling, meestal in de liesstreek, maar ook onder de oksels, bij de oren of op de dij. Sommigen raakten in diepe coma, anderen leden aan aanvallen van razernij.

Degenen die in coma waren, hadden, als ze niet stierven, hun leven te danken aan de zorgen van andere mensen. Ontbraken die, dan stierf men door gebrek aan voedsel. De krankzinnigen leden aan slapeloosheid en waanvoorstellingen. Hun verzorgers raakten volkomen uitgeput, zij verdienden nog meer medelijden dan de zieken. Wie het meeste contact hadden met de pestlijders, werden vreemd genoeg het minst besmet.

De verplegers hadden grote moeite om de patiënten wanneer zij zich uit bed lieten vallen en over de grond rolden, weer omhoog te krijgen. Zij moesten de mensen die uit het raam of in het water wilden springen, met geweld tegenhouden. Omdat de patiënten veel weerzin hadden om voedsel tot zich te nemen, stierven velen door de honger.

Bij de zieken die niet in coma waren, ontstonden bubonische zwellingen met ondraaglijke pijnen als gevolg. Anderen waren daarentegen zo van slag dat ze niets meer voelden. Artsen die sectie op de lijken verrichtten, vonden in de pestbuilen vreemde karbonkels. Sommige pestlijders kregen grote zwarte blazen over hun hele lichaam, anderen leden aan bloedspuwingen. In beide gevallen volgde onmiddellijk de dood. De meeste zwangere vrouwen stierven in het kraambed. Slecht van drie is bekend dat ze het hebben overleefd en één baby is levend geboren, terwijl zijn moeder overleed.

De ziekte was volkomen onberekenbaar. Wie al door de meest vermaarde dokters opgegeven was, herstelde onverwacht en mensen bij wie het leek mee te vallen, stierven alsnog. Geen medicijn of voorzorg bleek effect te hebben. Als de buil groter werd en in etter overging, was men gered.'

Stapels lijken lagen op de straten of waren op hopen gegooid langs de zeezijde

Dit lijkt te stroken met de mededeling van Thucydides. Deze beweert in zijn relaas over de pest van 431 v.Chr. dat wie eenmaal aan deze ziekte heeft geleden, geen tweede keer kan worden besmet (2,51,6). Overigens is op grond van deze passage, de door hem beschreven symptomen en na DNA-analyses van tandmateriaal, afkomstig uit een massagraf op de begraafplaats van de Kerameikos geconcludeerd dat, anders dan bij Procopius, geen builenpest in Athene heeft gewoed, maar dat de ziekte het gevolg is van de bacterie die tyfus veroorzaakt.

Gevolgen voor de hoofdstad

Procopius schildert in schrille kleuren wat de gevolgen van deze pandemie waren voor de bewoners van Constantinopel. In totaal vier maanden woedde de eerste uitbraak van de pest in de hoofdstad. In de kritieke fase waren er tienduizend doden per dag. Het begraven leverde enorme problemen op. Stapels lijken lagen op de straten of waren op hopen gegooid langs de zeezijde.

4

Niemand wilde zijn huis verlaten zonder een identificatieplaatje om de nek of pols, uit angst om onbegraven te blijven en daardoor een prooi te worden voor lijkschenners, zowel dieren als mensen, of in een massagraf terecht te komen. Aanvankelijk zorgden familieleden en huisgenoten voor het begraven, maar later bleek dat niet te doen, vaak omdat de verzorgers al eerder waren gestorven. Justinianus gaf een speciale ambtenaar, *referendarios*, de opdracht om massagraven te regelen. Aan de overzijde van de Gouden Hoorn in Sykai, later Galata genoemd, werden enorme kuilen in de velden gegraven waarin zeventigduizend lijken konden worden gedumpt. Een extra beloning werd gegeven aan de mannen die de stinkende lijken versjouwden. Maar zelfs dat bleek niet voldoende. Toen werden de daken van de torens van de stadsmuur afgehaald en zoveel mogelijk lijken erin gegooid. De stank in de stad was niet te harden en het besmettingsgevaar groot.

Er waren volgens Procopius onverwachte gevolgen. Criminelen gaven hun vroegere praktijken op en werkten energiek mee aan het begraven van de slachtoffers. Zij wilden blijkbaar vóór hun dood nog een goede daad verrichten. Maar toen de pest voorbij was, vervielen ze weer in hun oude gewoonten. Het leek wel of de pest de grootste schurken spaarde, merkt de historicus mismoedig op.

De ooit zo levendige stad was uitgestorven, er was slechts een handjevol mensen op straat te zien en die sjouwden altijd een lijk. Omdat niemand meer werkte en de winkels gesloten waren, heerste er een nijpende hongersnood. Na de pestepidemie probeerde Justinianus om wettelijk de prijsverhogingen tegen te gaan, zoals blijkt uit zijn wetsteksten, verzameld onder de naam *Novellae constitutiones* (122), maar hij kon de devaluatie niet stoppen. Heiligen zoals Sebastiaan en Rochus, die in de Roomse kerk tijdens de pestepidemieën werden aangeroepen, waren er in het oosten niet, maar opvallend is de toename van de verering van Maria. De Moeder Gods ('Theotokos') gold altijd al als de patrones van Constantinopel, die zich trots Theotokopolis, 'de stad van de Theotokos', noemde. Het vieren van het feest van Hypapante of Maria-Lichtmis, de zuivering van Maria na de bevalling, werd nu door de keizer voor het hele rijk verplicht gesteld op 2 februari. Nieuwe legenden en wonderen werden aan haar toegeschreven. Zij was in de ogen van de Byzantijnen niet de *mater dolorosa*, maar gold bij uitstek als

5

beschermster van de stad, 'onverwoestbaar bolwerk' staat er in de beroemde *Akatisthoshymne*, toegeschreven aan Romanos ho Melodos (gestorven na 555). Daarnaast werden juist in deze tijd meer en met meer overgave iconen vereerd, een bekend verschijnsel wanneer zich rampen voordeden in het Oost-Romeinse Rijk.

Aantallen

Het is ondoenlijk om zelfs bij benadering het aantal slachtoffers van de Justiniaanse plaag exact aan te geven, ook niet voor de hoofdstad. Men schat dat er in 542 ongeveer vijf- à zeshonderdduizend permanente inwoners in Constantinopel waren. Dagelijks was er een toestroom van nieuwe mensen zodat Justinianus een speciale beambte, *quaesitor*, had aangesteld om controle te houden op de bezoekende vreemdelingen en loslopende bedelaars.

Zoals gezegd, meldt Procopius het getal van tienduizend slachtoffers per dag. Anderen, zoals Johannes van Efese, spraken zelfs van zestienduizend. De ambtenaren die aan de poorten van de stad stonden om daar de slachtoffers te tellen in verband met het begraven, stopten toen ze tot 230.000 waren gekomen.

De getallen die Procopius en Johannes van Efese melden, zijn extreem. Een betrouwbare schatting van het aantal doden kan niet op grond van de literaire bronnen worden gegeven. Volgens hen zouden tientallen miljoenen mensen aan de pest van 542-546 zijn overleden. In de inleiding van zijn beschrijving beweert Procopius dat hierdoor bijna de helft van het menselijk ras uitgeroeid was.

Moderne geleerden als Lee Mordechai en Merle Eisenberg (zie Literatuur) hebben betwijfeld of de gevolgen van deze plaag wel zo ingrijpend zijn geweest en tot grote mentaliteitsverandering hebben geleid. Zij tonen aan dat alleen voor de eerste uitbraak schriftelijke bronnen overgeleverd zijn en dat daarna de beschrijvingen zo goed als ontbreken. De onderzoekers wijzen erop dat in andere bronnen, zoals inscripties, papyri, munten en door de keizer uitgevaardigde wetten, niet de gevolgen van de pest aanwijsbaar zijn. Evenmin zijn er verschillen te zien in de hoeveelheden verbouwd graan. Volgens hen is deze Justiniaanse plaag in omvang daarom niet te vergelijken met de grote sterfte in latere pandemieën.

Paniek in het keizerlijk paleis

Tot schrik van het keizerlijk hof werd Justinianus zelf het slachtoffer van de pest. Wekenlang werd voor zijn leven gevreesd. Onmiddellijk beweerden boze tongen dat de keizer toch niet de vertegenwoordiger van God op aarde bleek te zijn en dat God hem niet bevoorrecht had, zoals hijzelf altijd had verkondigd. Ook hem trof de goddelijke toorn.

Justinianus had tijdens zijn ziekbed aan zijn vrouw Theodora de leiding over de staat toevertrouwd. Al eerder, toen het volk in opstand was gekomen tijdens het beruchte *Nika*-oproer van 532, had zij blijk gegeven van een doortastend optreden. Zij was toen geprezen als de enige man in Constantinopel, die dapper in de stad bleef, terwijl haar echtgenoot en zijn crisisstaf angstig over zee wilden wegvluchten. Ook nu weer nam zij de touwtjes stevig in handen. Probleem was dat het keizerlijk paar kinderloos was: om aan de macht te blijven na een eventueel overlijden van haar man zou Theodora een echtgenoot moeten kiezen om die macht te delen. Traditiegetrouw lag de keuze van een opvolger bij het leger en de hoge officieren waren op dat moment in Mesopotamië. Aannemend dat Justinianus was gestorven, kwamen zij heimelijk bijeen en spraken af dat zij nooit een nieuwe

Afbeeldingen

1 St. Sebastiaan pleit bij Jezus voor het leven van een grafdelver tijdens de Justiniaanse plaag, Josse Lieferinxe, 1497-1499. Walters Art Museum, Baltimore.
2 Theodora I, de vrouw van Justinianus I, mozaïek, 6de eeuw n.Chr., Basilica San Vitale, Ravenna.
3 Justinianus I, keizer van Byzantium, mozaïek, 6de eeuw n.Chr., Basilica San Vitale, Ravenna.
4 De pest in Athene, gravure, 17de eeuw, James Fittler naar Michiel Sweerts.
5 Begrafenis van pestslachtoffers te Doornik, illustratie uit de Kroniek van Gilles Li Muisis, 1272-1352.
6 Maria als *Theotokos*, mozaïek, 11de eeuw, Chorakerk, Istanboel.

6

Literatuur

Het tweede boek van Procopius' *Oorlogen* en fragmenten uit zijn *Anekdota* bieden uitvoerige, eigentijdse inlichtingen over de pestepidemie. Maar ook boek 4 van Euagoras' *Kerkgeschiedenis*, *Historiae ecclesiasticae fragmenta* van Johannes van Efese en Kroniek van Johannes Malalas.

Er is dankbaar gebruik gemaakt van het artikel 'Procopius en de pest van Justinianus' van de hand van E.J. Bakker (*Hermeneus* 51 (1979) 147-152).

Pauline Allen heeft eveneens in haar artikel 'The "Justinianic" Plague' (*Byzantion* 49 (1979) 5-20) relevante gegevens verstrekt.

In het artikel 'The "Justinianic Plague": the economic consequences of the pandemic in the eastern Roman empire and its cultural and religious effects' (*Early Medieval Europe* 24 (2016) 267-292) gaat Mischa Meier onder meer in op de discussie over het aantal slachtoffers in Constantinopel. Daaraan heeft Hendrik Spiering een interessante beschouwing gewijd onder de titel 'Herrie om een oude pestepidemie' in *NRC Handelsblad* van 15 december 2015. Lee Mordechai en Merle Eisenberg hebben in 'The Justinianic Plague: An inconsequential pandemic?' (PNAS 116,51 van 17 december 2019) betoogd dat de Justiniaanse pest lang niet zo ingrijpend was als de latere Zwarte Dood.

Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton, NJ & Oxford 2017), geeft in het hoofdstuk 'Wine-Press of Wrath' belangwekkende informatie over de Yersinia-pestis-bacterie en mogelijke andere oorzaken. Dit boek bevat een schat aan wetenswaardigheden, over de periode van deze pest en de gevolgen ervan.

Voor een algemene oriëntatie is *Justinian. Herrschaft, Reich und Religion* (München 2004) van Mischa Meier aan te raden, vooral pagina's 80-85 en 104-108.

keizer zouden erkennen die in hun afwezigheid in de hoofdstad was benoemd. Het gerucht hiervan drong door tot in Constantinopel en Theodora ontstak in grote woede. Vooral op twee generaals in het bijzonder had zij het gemunt, aangezien zij hen als aanstichters zag. Een van hen was Bouzes, de *magister militum per orientem*. Bij zijn terugkeer in de hoofdstad werd hij onmiddellijk in de beruchte Anemas-gevangenis onder het paleis gegooid, waar hij anderhalf jaar lang wegkwijnde in een stikdonkere isoleercel. De ander was Belisarius. Hij was te machtig en te populair om dezelfde behandeling te ondergaan en daarom werd hij ervan beschuldigd zich tijdens zijn vorige succesvolle campagnes persoonlijk verrijkt te hebben. De keizerin ontnam hem bruusk het opperbevel en zijn immense rijkdom werd verbeurd verklaard en verdeeld onder lagere officieren en de eunuchen van het hof. Zijn bezit werd naar het keizerlijk paleis overgebracht.

Maar in het jaar erop herstelde Justinianus onverwacht. Zijn aanhangers schreven zijn genezing toe aan het feit dat deze keizer altijd zo sober had geleefd en gezond had gegeten. Hij was net zoals Socrates tijdens de pest in Athene gespaard gebleven vanwege zijn matigheid in eten en drinken. Spoedig werd Belisarius gerehabiliteerd en hij kreeg bijna zijn hele vermogen terug. Theodora vond het volgens de insinuatie van Procopius in *Anekdota* nog wel nodig om hem in een brief onder de neus te wrijven dat hij uitsluitend in genade was aangenomen vanwege haar intieme vriendschap met zijn echtgenote Antonina. De ware reden was dat Justinianus zijn zo talentvolle generaal niet kon missen op het slagveld.

Tussen 542 en 619 was er om de 15 ½ jaar wel een uitbraak van de ziekte. De epidemie heeft zich tot het midden van de 8ste eeuw verbreid in delen van het Nabije Oosten en Europa, tot in Engeland, Ierland en Scandinavië toe. Daarna zou het tot de jaren dertig van de 14de eeuw duren voordat de tweede uitbraak kwam die beter bekend is als de Zwarte Dood.

Hetaera Esmeralda, de glasvleugelige vlinder

Een Latijns leerdicht over een dodelijke ziekte

1

Julius Roos ***Epidemieën hebben de mensheid vanaf het begin der tijden geteisterd en zijn ons overgeleverd in vaak meeslepende literatuur. Minder bekend is dat syfilis ooit als pandemie is begonnen. Fracastoro wijdde er zijn Latijnse leerdicht aan.***

2

In de beroemde roman *Doktor Faustus* van Thomas Mann (1947) wordt de argeloze, geniale componist Adrian Leverkühn een bordeel ingeloodst, waar Esmeralda zijn wang aanraakt. Hij vlucht maar zij heeft iets in hem losgemaakt dat hij niet beheersen kan. Hij zoekt haar later op en houdt daar syfilis aan over, waar hij op termijn aan te gronde gaat. Letters van 'Hetaera Esmeralda' worden, in noten vertaald H E A E ES, als een soort acroniem het thema dat in Adrians composities steeds weer doorklinkt. Als jongen raakte Adrian gefascineerd door de glasvleugelige *hetaera esmeralda* in een vlinderboek. Bij Mann valt de beeldschone vlinder met zijn doorzichtige vleugels samen met het meisje in haar doorzichtige japon. Zij is het dichterlijke symbool en tegelijk de doorgeefster van de ziekte, het vehikel van Venus en de duivel. Die ziekte dankt haar al even dichterlijke naam 'syfilis' aan Girolamo Fracastoro (1476-1553), die in 1530 een leerdicht publiceerde over de epidemie die in 1493 met Columbus uit Amerika was meegereisd en vervolgens door Europa raasde. Bij Mann voltrekt de rampspoed zich aan één individu als onderdeel van een pact met de duivel, die als tegenprestatie maakt dat Adrian ongeevenaard mooie muziek kan componeren. Bij Fracastoro treft de ziekte een hele generatie Europeanen en inspireert zij deze auteur tot het schrijven van een wondermooi Latijns leerdicht, *Syphilis sive de morbo Gallico*: 'Syfilis of over de Franse ziekte'. Hoe geeft Fracastoro uitdrukking aan het leed van deze nieuwe ziekte?

De eerste publicaties over de Franse ziekte

'Welke ziekte boort zich dieper in de aderen en ingewanden? Welke ziekte is hardnekkiger of verzet zich halsstarriger tegen de kunst en geneeswijzen van de artsen? Welke ziekte springt gemakkelijker door besmetting van de een naar de ander? Welke foltering is wreder?' Met deze verzuchting deelt Erasmus zijn afgrijzen over syfilis.[1] Het ziekteverloop in het eerste decennium na de uitbraak in 1493 was veel heviger en dodelijker dan de ziekte zoals wij die nu kennen. De patiënten stierven in korte tijd onder helse pijnen aan necrotiserende zweren, waarbij botten bloot kwamen te liggen door het wegvreten van weke delen.

Fracastoro's theorie over het ontstaan van de syfilisepidemie was gebaseerd op de bijzondere conjunctie van de planeten Jupiter, Saturnus en Mars in 1464. Deze conjunctie is een zeldzaam verschijnsel. Astrologen voorspelden destijds dat een ramp niet kon uitblijven. Die kwam ook, op termijn, maar had wel een andere oorzaak. In 1493 kwam Columbus aan in Spanje, terug van zijn eerste ontdekkingsreis. Onder zijn bemanning heerste een nieuwe ziekte, die in Hispaniola, het eiland dat tegenwoordig door de staten Haïti en de Dominicaanse Republiek wordt gedeeld, endemisch was. Deze werd veroorzaakt, zoals we nu weten, door een bacterie genaamd *treponema pallidum*, de 'bleke' spirochaet.

De eerste publicatie over de nieuwe ziekte was van de hand van de Venetiaanse legerarts Marcello Cumano, die in 1495 de slag bij Fornovo meemaakte tegen het door syfilis uitgedunde leger van Karel VIII. In 1492 was deze Italië binnengevallen om het koninkrijk Napels te veroveren op de Aragons, aanvankelijk met succes, waardoor hij en zijn leger geruime tijd in Napels de overwinning vierden. Inmiddels was syfilis met de legers uit Spanje ook in Napels gearriveerd en zo kon de ziekte zich naar hartenlust verspreiden, en zich met de terugtrekkende legers vestigen in Frankrijk. Via de ontbonden huurlegers verspreidde de ziekte zich in de overige landen van Europa.

Dirk van Ulsen (circa 1460-circa 1508), geboren in Friesland en werkzaam als arts in Neurenberg, publiceerde in 1496, een jaar na Cumano's publicatie, een gedicht van honderd hexameters. Daarin verschijnt Apollo aan hem in een droom, om hem de oorzaak en therapie van de nieuwe ziekte te onthullen, maar helaas eindigt de droom voor het zover komt. Fracastoro noemt zelf Niccolò Leoniceno, die in 1497 een verhandeling over de epidemie publiceerde. Daarin wees deze vroege auteur de opvatting af, dat de ziekte met Columbus meegereisd

was naar Europa. Na hem volgden vele andere auteurs, maar de kroon spant Fracastoro, de man die de naam *syphilis* gemunt heeft. Zijn unieke leerdicht, gepubliceerd in 1530, behoort tot het beste van de renaissancepoëzie.

Fracastoro: dichter en wetenschapper

Waar Thomas Manns *Doktor Faustus* een gecompliceerde meerlagige roman is over kunst, muziek, genialiteit, verleiding en syfilis, over dr. Faust en de duivel, Nietzsche, Luther, en ten slotte over hemzelf, zou men Fracastoro's *Syphilis of de Franse ziekte* eerder een meerledig werk kunnen noemen. Uniek omdat het leerdicht geheel aan het ene onderwerp gewijd is en meerledig omdat wetenschap en artistieke fantasie hand in hand gaan. Uniek ook vanwege de twee grote epische intermezzo's waarin Fracastoro zijn fantasie en dichterlijke talent de vrije loop laat. Zijn wetenschappelijke ideeën waren echter niet uniek. Hij heeft deze later uitgewerkt in een verhandeling in proza, *De contagione* ('De besmetting'). Daarin beschrijft hij hoe de conjunctie van drie planeten in 1464, die hierboven al genoemd is, leidde tot een samentrekken van dampen die met lucht gemengd een bederf van de atmosfeer veroorzaakte. Hierdoor bereikten *seminaria*, ziektekiemen analoog aan slijmige lichaamsvloeistoffen, de mens en veroorzaakten de ziekte. Over de venerische aard van de besmetting zegt Fracastoro weinig, waarschijnlijk omdat die niet goed paste in zijn theorie. Toch komt hij met een lifestyleadvies waaruit blijkt dat ook hem niet ontgaan is hoe de besmetting tot stand kwam: 'wees terughoudend met de liefde, en vermijd vooral het zoete seksuele genot, niets is schadelijker: Venus zelf en de lieve meisjes hebben een hekel aan besmetting' (*Syphilis sive de morbo Gallico* 2,113-5). Fracastoro zag zo kans om de hippocratische vloeistoffenleer, de astrologie, de kiemenleer van Epicurus en Lucretius, en de besmettelijkheid in een groot theoretisch raamwerk samen te vatten, dat geheel paste in de vigerende paradigma's.

De inhoud

Fracastoro's leerdicht bestaat uit 1.342 hexameters, verdeeld over drie boeken. Boek 1 begint met een opdracht aan de Italiaanse humanist Pietro Bembo (1470-1547) en het aanroepen van de muze Urania, en gaat uitgebreid in op de oorzaken van de ziekte. Fracastoro beschrijft vervolgens in beeldende termen het verloop van de ziekte (1,404-6):

Ulcera (proh divum pietatem) informia pulchros
pascebant oculos et diae lucis amorem
pascebantque acri corrosas vulnere nares.

'Lelijke zweren-God zij ons genadig-vraten aan zijn mooie ogen en aan het zo geliefde en gezegende licht daarin, en verslonden zijn door een necrotische wond aangevreten neus.'[2]

Boek 1 eindigt met een in memoriam voor zijn vriend Marcantonio della Torre die aan syfilis overleed: 'De oevers van de Adige beweenden jou, de schimschaduw van Catullus is gehoord die in de nacht om jou riep en die de voorvaderlijke bossen met ongekende zachtheid streelde' (1,462-4). In dit eerste boek is Fracastoro de leermeester, de universele geleerde die een episch gedicht schrijft met didactische intenties.

In boek 2 is hij de arts die leefstijl- en dieetadviezen geeft en de meest gebruikte kruidenmengsels noemt. Vervolgens laat hij zien dat hij niet alleen een geleerde is, maar – geheel in de Italiaans-humanistische traditie – ook een dichter, die in perfect klassiek Latijn een episch verhaal invoegt dat geheel aan zijn eigen fantasie ontspringt. Dit verhaal gaat over de wonderbaarlijke genezing met kwik van de tuinman van de bosgoden, Ilceus. Hij werd door Diana gestraft met syfilis, omdat hij een hert geschoten had. In zijn slaap bezoekt de nimf Calliroë hem. Zij zegt hem dat hij op aarde geen genezing zal vinden, maar wel in het onderaardse. Ilceus volgt haar raad op en wordt door de nimf Lipare meegenomen naar de onderwereld. Aangekomen bij een rivier vol kwikzilver, overgiet zij hem driemaal en reinigt zijn lichaam driemaal, waarna Ilceus genezen en dankbaar de onderwereld verlaat. De afdaling in de onderwereld roept reminiscenties op aan Homerus, Vergilius en Dante: dat is precies de bedoeling van de schrijver en typisch voor de Italiaanse humanisten.

In boek 3 is Fracastoro alleen nog in het begin de leermeester als hij de in Hispaniola inheemse guiacumboom beschrijft, waarvan de extracten als geneesmiddel dienen. Daarna is hij weer de eposdichter die de laatste dagen van de reis van Columbus eindigend in Hispaniola beschrijft in een fantasierijk mythisch verhaal. Aangekomen op het eiland Hispaniola schieten de mannen van Columbus vogels uit de lucht. Eén daarvan ontkomt en voorspelt namens Apollo dat ze zwaar gestraft zullen

3

Venus zelf en de lieve meisjes hebben een hekel aan besmetting

worden met een onbekende ziekte. De mannen mengen zich onder de lokale bevolking, geschenken worden uitgewisseld en er wordt gefeest. Dan zijn ze getuigen van een offerritueel in een vallei waar vele doodzieke en met zweren overdekte mannen en vrouwen, jong en oud, zijn samengekomen. De epische held in dit gedeelte is Columbus, wiens naam de dichter overigens nergens noemt. Op diens verzoek ontvouwt de priester de herkomst van het ritueel (3,288-90):

Syphilus, ut fama est, ipsa haec ad flumina pastor
mille boves, niveas mille haec per pabula regi
Alcithoo pascebat oves.

'Het verhaal gaat dat de herder Syphilus duizend runderen en duizend witte schapen hoedde voor koning Alcithous hier bij deze rivier, met dit gras.'

Syphilus loochent de zonnegod en vereert de koning als een god en krijgt het hele volk mee. De zonnegod straft genadeloos met een besmettelijke ziekte die zich blijvend vestigt op het eiland, en met Columbus naar Europa komt. We zien hier de ambiguïteit van Fracastoro ten aanzien van de ziekteoorzaak: in boek 1 noemt hij voornamelijk de astrologische constellatie en ontkent hij expliciet de columbiaanse oorsprong, terwijl boek 3 over niets anders gaat.

Receptie

Fracastoro leefde in een tijd waarin zich grote paradigmatische verschuivingen in de wetenschap begonnen aan te dienen. Copernicus was een tijdgenoot, en in de geneeskunde was het Vesalius (1514-1564) die de hippocratische en galenische opvattingen over de anatomie en fysiologie omver schopte. Diens opvolger in Padua, Gabriele Falloppio (1523-1562), schreef een boek over de Franse ziekte waarin hij zich beklaagt over de talloze namen waaronder de ziekte schuilging en noemde het *lues venerea*, de venerische plaag. Lues is een naam voor syfilis die nog altijd onder medici in zwang is. Helaas is in ons land 'venerisch' als aanduiding voor de seksueel

overdraagbare ziektes verdrongen door de zakelijke afkorting soa.
Falloppio vond Fracastoro's *syphilis* een elegante benaming die hij herleidde tot het Griekse *sus* (zeug) en *philia* (liefde): liefde voor een zeug of prostituee; het laatste is een bijbetekenis van het woord voor zeug in het Italiaans en het Frans. Met die naam zou Fracastoro ook een oorzaak willen aanduiden, zo meende Falloppio. Hiertegen pleit dat in het Grieks *sus* niet de bijbetekenis van prostituee heeft en het is ook in strijd met Fracastoro's theorie over de oorzaak. Het lijkt aannemelijker dat Fracastoro *syphilus* afleidde van Sipylus, één van de zeven zonen van Niobe, die de woede van Apollo en Diana op haar hals had gehaald vanwege haar opschepperij over haar vruchtbaarheid (Ovidius, *Metamorfosen* 6,204-66). In deze lezing verwijst de naam naar het tarten van de goden, precies wat Fracastoro's Syphilus ook deed.
Fracastoro heeft zijn leerdicht opgedragen aan Pietro Bembo en voorafgaand aan de publicatie in 1530 was er tussen beiden een levendige briefwisseling. Hierin geeft Bembo blijk van grote waardering voor het werk, maar hij kon niet nalaten ook kritiek te uiten. Bembo vond dat het verhaal over Ilceus overbodig was omdat het niets zou toevoegen aan het geheel. Gelukkig legde Fracastoro deze kritiek naast zich neer, want het zijn met name de ingelaste verhalen die het leerdicht zo bijzonder maken. Net als Bembo had Julius Caesar Scaliger (1484-1558) naast grote waardering ook aanmerkingen op bepaalde stijlfiguren en woordkeuzes. Beiden behoorden tot de preciezen onder de Italiaanse humanisten die een Latijn propageerden dat geen millimeter week van de grote klassieke voorbeelden en dus gebruik van nieuwe woorden veroordeelden.
De receptie van het leerdicht in medische kringen was minder unaniem. Fracastoro was conservatief en electief tegelijkertijd. Wat hij kon gebruiken in zijn theorie over de oorzaak van de Franse ziekte stelde hij samen uit de vloeistoffenleer van Hippocrates, de astrologie en de ziektekiemenleer van Epicurus en Lucretius. Dat electieve kwam hem te staan op kritiek van onder anderen Andrea Turrini en Michelangelo Biondi, die in 1544 en 1546 zich verzetten tegen de sterrenstand als oorzaak van de epidemie.
Als wetenschappelijk werk raakte het werk in onbruik vanaf de 17de eeuw. Dat had alles te maken met de kentering in het wetenschappelijk denken die zou uitmonden in de Verlichting, die haar voorlopers al in de 16de eeuw had. De naam *syphilis* wordt voortaan losgekoppeld van het gedicht en vervangt geleidelijk de talloze benamingen. Het leerdicht werd herontdekt in de 20ste eeuw, maar nu vooral als literair kunstwerk.

4

Rampspoed
De syfilisepidemie van 1493 schaart zich in de rijen van epidemische rampen die de mensheid sinds de oudheid teisterden. In het tweede boek van het Oude Testament, Exodus (hoofdstuk 9 en 11), zijn van de tien plagen in Egypte er minstens drie die een epidemisch karakter hadden: de veepest, de zweren en de dood van de eerstgeborenen. In het Nieuwe Testament openbaart Johannes de voortekenen van de Apocalyps, de vier herauten, te weten oorlog, honger, dood en epidemie (Openbaringen 6). Adrian Leverkühns beroemdste werk heeft niet toevallig als titel *Apocalypsis cum figuris*, een titel ontleend aan vijftien prenten van Albrecht Dürer. Oorlogen en epidemieën gaan sinds de oudheid vaak hand in hand, omdat militaire bewegingen dikwijls de verspreiders waren van infectieziektes.
Ook bij Homerus gaan oorlog en epidemie hand in hand. Hij kondigt in zijn *Ilias* al in vers 9 van boek 1 de ziekte aan die Apollo in het Griekse legerkamp met zijn pijlen veroorzaakt, met als gevolg dat Agamemnon gedwongen werd zijn troostmeisje af te staan, maar niet dan nadat hij Achilles' troostmeisje Briseïs had afgepakt. Thucydides beschreef in boek 2 van de *Peloponnesische Oorlog* als eerste de symptomatologie van de Atheense epidemie in 430 v.Chr. Pericles had nauwelijks zijn grafrede uitgesproken voor de gevallen helden aan het begin van de grote Peloponnesische Oorlog of er brak een epidemie uit in Athene, waar een derde van de bevolking, inclusief Pericles zelf, aan stierf. Lucretius geeft in zijn leerdicht *De rerum natura* (6,1138-1286) een dichterlijke en zeer emotionele versie, maar volgt Thucydides op de voet. De antieke wereld werd daarna nog vele keren belaagd door epidemieën, veelal genoemd naar de op dat moment heersende keizer.

Afbeeldingen
1 Cithaerias esmeralda, de glasvlinder. Muséum de Toulouse.
2 Portret van Girolamo Fracastoro, Titiaan, ca. 1528. National Gallery, Londen.
3 Columbus' aankomst in Hispaniola, John Vanderlyn, 1847.
4 Man bedekt met zweren als gevolg van syfilis, Christopher d'Alton, 1847-1871. Welcome Collection.
5 Urineonderzoek bij syfilispatiënten en de behandeling met kwikzilverzalf, Barthelomaüs Steber, 1498, Wenen.
6 De ontdekking van Guaiacum als middel tegen syfilis, gravure naar Johannes Stradanus, uitgegeven door Jan Galle. Collectie Museum Plantin-Moretus, Antwerpen.

5

In 1347 brak de pest uit in Europa, die Boccaccio inspireerde tot zijn *Decamerone* en Manzoni tot zijn *I promessi sposi.* In het voorjaar van 1918, aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, brak de wereldwijde 'Spaanse' griep uit. Syfilis kwam in epidemische vorm voor onder de overwinnende Amerikaanse en Canadese soldaten in de Tweede Wereldoorlog, maar hier kwam al snel een verlossend einde aan door de uitvinding van penicilline.

Slotbeschouwing
Rampspoed in de vorm van epidemieën, oorlogen en natuurgeweld hebben de mensheid sinds het begin der tijden geteisterd en worden al beschreven in de oudste geschriften die ons zijn overgeleverd. Fracastoro's leerdicht ontstond in het begin van de nieuwe rampspoed die hij de naam syphilis gaf. Thomas Mann publiceerde in 1947 zijn Doktor Faustus aan het einde van wat inmiddels een endemische plaag geworden was. Het optimisme onder medici in de jaren zestig heeft door het uitbreken van geheel nieuwe epidemieën zoals aids, ebola en recentelijk corona een flinke knauw gekregen. We hebben in de beginfase van zo'n pandemie eigenlijk niet veel andere middelen dan men in de oudheid had: isolatie en quarantaine. De ratel van de melaatse om zijn komst aan te kondigen is nu vervangen door een app; de functie is vergelijkbaar. Het verschil met toen is dat de wetenschap nu in staat is om soms geneesmiddelen en meestal vaccins te ontwikkelen, maar dat kost tijd. In de tussentijd troosten we ons met de kunstwerken die geïnspireerd zijn door rampspoed.

6

Literatuur

Concetta Pennuto, 'Troilo Lancetta "traducteur" du De causis criticorum dierum libellus de Girolamo Fracastoro', in Andrea Carlino & Michel Jeanneret (red.), *Vulgariser la médedine* (Genève 2009) 149-178.

Girolamo Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte.* Vertaald door Julius Roos (Amsterdam 2017).

Jerôme Fracastor, *La syphilis ou le mal Français.* Vertaling en inleiding van Jacqueline Vons (Parijs 2011).

Thomas Mann, *Doktor Faustus. Das Leben des Deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn erzählt von einem Freunde* (Frankfurt am Main 1980).

Noten
1 Erasmus in 1525 in een brief aan Krzystof Szydlowiecki (brief 1593).
2 Alle vertalingen van Fracastoro's leerdicht in dit artikel zijn van de hand van de auteur.

UITGE
LICHT

Trojaans Turfschip, 2020. Bronzen sculptuur door Paul Hermans, 2020. Foto: kunstenaar.

Trojaans Turfschip

Paul Hermans *Het Trojaans Turfschip verbindt twee iconische gebeurtenissen uit de geschiedenis van oorlogsrampspoed. In 1590 behaalde Maurits van Nassau via het Turfschip van Breda een belangrijke overwinning op de Spanjaarden. Die overwinning toont een duidelijke parallel met het Paard van Troje.*

Voor meer afbeeldingen van en context over het uitgelichte object, zie: www.paulhermans.com.

Deze list toont duidelijke parallellen met het Paard van Troje.

De list met het Turfschip van Breda is een van de bekendste voorvallen uit de Tachtigjarige Oorlog. Het leidde tot de inname van Breda op 4 maart 1590 en was niet alleen een militaire, maar vooral ook een morele overwinning voor de troepen van Maurits van Nassau, de latere prins van Oranje.
In februari 1590 werd Maurits benaderd door de schipper Adriaen van Bergen uit Leur. Hij had een plan om de stad in te nemen: als schipper vervoerde hij regelmatig turf naar het Kasteel van Breda, waar de Spaanse troepen gelegerd waren. Omdat hij zo vaak kwam, werd zijn schip niet meer gecontroleerd. Hij zou op deze manier een leger het kasteel binnen kunnen smokkelen. Deze list toont duidelijke parallellen met het Paard van Troje.

Het paard en de oorlog
In de oudheid beschouwden veel Grieken de ontvoering van Helena als een historische gebeurtenis die de aanleiding was van de Trojaanse Oorlog. Deze oorlog – als die al heeft plaatsgevonden – wordt gesitueerd in de 13de of 12de eeuw v.Chr. Men neemt aan dat economische belangen in dat geval een belangrijk oorlogsmotief hebben gevormd.
De Griekse bondgenoten kwamen volgens de mythologische overlevering met hun uitrustingen en hun schepen samen in Aulis. Het betrof 47 Griekse leiders, die een totaal van 1.202 schepen met zich mee brachten. Odysseus nam vanuit Ithaka deel met twaalf schepen.
Het Trojaanse paard is een van de beroemdste oorlogslisten, bedacht door de held Odysseus en vervaardigd door Epeius, met hulp van Athene. Achilles' 'wrok' en een gedeelte van de strijd om Troje zijn te lezen in de *Ilias* die wordt toegeschreven aan de dichter Homerus. In zijn epos wordt het Trojaanse paard bijna niet besproken. Een beroemde, uitvoerige versie is die van Vergilius in het tweede boek van zijn *Aeneis*. In vroegere eeuwen en vooral in de middeleeuwen werden echter *De geschiedenis van de verwoesting van Troje* van Dares de Phrygiër en het *Dagboek van de Trojaanse oorlog* van Dictys de Kretenzer als belangrijke bronnen beschouwd, omdat ze – ten onrechte – voor ooggetuigenverslagen werden gehouden.
De oudst bekende afbeelding van het Trojaanse paard werd in 1961 gevonden op het Griekse eiland Mykonos: een schildering op de zogenaamde *Pithos* van Mykonos. Hierop is mijn sculptuur geïnspireerd. De Mykonische pithos uit de archaïsche periode (tweede kwart 7de eeuw v.Chr.) is voor het eiland een belangrijk artefact dat momenteel is gehuisvest in het Archeologisch Museum aldaar. De afbeelding op de *pithos* verbindt het verhaal van de Trojaanse Oorlog met Mykonos. Het is opvallend dat de soldaten openlijk zichtbaar zijn afgebeeld achter openingen in het paard, waarmee deze voorstelling het mythologische verhaal van een list of geheime, gecamoufleerde operatie lijkt tegen te spreken. Het lijkt een praktische overweging van de kunstenaar, om de inzittenden op deze manier toch af te kunnen beelden.

Een hedendaagse versie
Ook de kijker van de hedendaagse driedimensionale versie in brons wordt deelgenoot en direct betrokken bij de list door deze 'exploded view' of opengewerkte weergave. Het Trojaanse paard staat er op het dek van een schip. In de oudheid werden Griekse schepen vaak aan weerszijde van de boeg voorzien van een afschrikwekkend of alziend oog. Dit thema is doorgevoerd in het schip. Het is bovendien voorzien van een motief van zogenaamde oogtegels, die destijds in het Kasteel van Breda lagen. Hierdoor worden beide listen in de moderne weergave nog eens extra met elkaar verbonden.

Musea

John Hendriks

Inferno

Met *Inferno* ziet men visioenen uit de hel. De Scuderie voegt een activiteit toe aan de herdenkingen naar aanleiding van de zevenhonderdste verjaardag van de dood van Dante Alighieri. We zien de wereld van de verdoemden zoals die door kunstenaars in de loop der eeuwen werd verbeeld. De bezoekers worden begeleid door de verzen van de *Goddelijke komedie*. De tentoonstelling voert je langs een pad met talrijke kunstwerken, vanaf de middeleeuwen tot de 20ste eeuw.
Rampspoed in de vorm van het kwaad, de zonde, de verdoemden, de dood, het verderf, oorlog, pijn en de hel, lijkt in de loop der eeuwen een behoorlijk populair thema voor vele kunstenaars te zijn geweest. Kunstwerken van uiteenlopende kunstenaars, Botticelli, Jheronimus Bosch, Pieter Bruegel, Goya, Cézanne, Anselm Kiefer en anderen, zijn te zien.
De tentoonstelling begint met het gipsmodel op schaal van de monumentale La Porte de l'Enfer (De Poort van de Hel) van Auguste Rodin.
Tot de thema's die in de verschillende zalen van de tentoonstelling aan bod komen behoren de Val van de rebelse engelen, het Laatste oordeel, de Poort van de hel, Charon, de Bewoners van de hel, de Topografie van Dantes *Inferno*, Reizigers naar de hel, de Reis van Dante en Vergilius, Duivels en demonen, Verleidingen en zonde en Dante, dichter-politicus in ballingschap.

Van nu tot en met 09 - 01

Scuderie del Quirinale, Via Ventiquattro Maggio 16, Rome
scuderiequirinale.it

Van nu tot en met 07 - 01

Domus Aurea, Viale Serapide nel parco del colle Oppio, Rome
raffaellodomusaurea.it

Raffaello e la Domus Aurea. L'invenzione delle grottesche

Deze tentoonstelling laat de oude Romeinse schilderkunst zien die werd herontdekt toen onder anderen Rafaël afdaalde in wat men toen beschouwde als 'grotten', maar die kamers van de Domus Aurea van keizer Nero bleken te zijn. De grillige figuren en bladmotieven die werden ontdekt, resulteerden in een nieuwe schilderstijl die lange tijd de interieurdecoratie in gebouwen zou beïnvloeden.
Omdat de duistere ruimtes van de Domus Aurea aan grotten deden denken, werden de versieringen op de muren 'grotteschi' of 'grotesken' genoemd. Ze kenden een groot succes in alle vormen van de kunsten. Putti, maskers, guirlandes, kandelabers, vogels, dolfijnen, hoornen des overvloeds, chimères en draken verschenen op architecturale onderdelen van paleizen en kerken, maar ook op graftombes. Deze versieringen beantwoordden niet langer aan de imitatie van de natuur, maar wel aan het verlangen de antieken na te volgen. De grotesken vormen het meest systematische aspect van het zoeken naar een grotere artistieke vrijheid en van de opbloei van het fantastische dat onder de naam 'manierisme' de 16de-eeuwse kunst kenmerkte.

Van nu tot en met 23 - 01

Rijksmuseum Twenthe, Lasondersingel 129-131, Enschede
rijksmuseumtwenthe.nl

Artemisia - Vrouw & Macht

De tentoonstelling is bijzonder voor Nederland. Artemisia Gentileschi (1593-1654) was de dochter van een kunsthandelaar. Mede hierdoor had zij de mogelijkheid om zich om zelf ook kunstschilder te worden. Haar bekendheid was zo groot dat men genoeg had aan haar voornaam: Artemisia. Met deze naam ook is zij de kunstgeschiedenis ingegaan, mede dankzij een groot oeuvre van vooral portretten. De expositie in Enschede toont monumentale doeken maar ook intieme portretten. Behalve het werk van Artemisia is er werk van Italiaanse tijdgenoten te zien.

Romeinenwerkplaats

In de Romeinenwerkplaats maak je kennis met het leven in de Romeinse stad en het legerkamp. Noviomagus was de grootste stad van Romeins Nederland en lag op de plek van het huidige Nijmegen-West. Er woonden ongeveer vijfduizend inwoners. De stad is waarschijnlijk gesticht kort na het jaar 70. Dit gebeurde op initiatief van keizer Trajanus. Er zijn resten gevonden van openbare, monumentale gebouwen, zoals een forum, tempel en een groot badhuis. In het legerkamp van Noviomagus leefden rond het jaar 100 zo'n zesduizend soldaten.

Lees verder op: nederlandsklassiekverbond.nl/recensiesmusea

Vaste tentoonstelling

Museum Het Valkhof, Kelfkensbos 59, Nijmegen
museumhetvalkhof.nl

Van nu tot en met 09 - 01 (verlengd)

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden
rmo.nl

Retourtje verleden

De expositie toont hoe archeologie en spoorwegen al 180 jaar met elkaar verbonden zijn door middel van opgravingen van onder andere prehistorische objecten langs de Betuweroute en vondsten van middeleeuwse stukken in de stadsgrachten van Delft. *Retourtje verleden* toont een aantal voorbeelden, zoals een bronzen kan uit een Romeins graf bij Nijmegen, een prehistorische bijl die van hertengewei is gemaakt, een ijzeren zwaard uit de Karolingische tijd, een telescoop uit de vroege 17de eeuw die ouder is dan die van Christiaan Huygens en een ridderhandschoen van leer en ijzer uit de 14de eeuw. Tevens is er een route van spoorvondsten die kriskras door de tentoonstelling loopt.

Van nu
tot en met
31 - 12

Musei Capitolini, Piazza del Campidoglio 1, Rome
museicapitolini.org

L'eredità di Cesare e la conquista del tempo

De *Fasti Capitolini* zijn kalenders die in marmer zijn gegraveerd en vertellen het verhaal van Rome vanaf de oorsprong tot het begin van het keizertijdperk dankzij een multimediaal tentoonstellingsproject dat op een boeiende manier de gebeurtenissen en de protagonisten van de geschiedenis van het oude Rome vertelt. Deze buitengewone kalenders uit het midden van de 16de eeuw worden tentoongesteld naar een ontwerp van Michelangelo Buonarroti op de achterwand van de Sala della Lupa, ooit de hal van het oude *Fasti*, in het Conservatori-appartement. Tussen de lijnen die in het marmer zijn uitgehouwen, wordt het verhaal van Rome verteld van bekende personages zoals Romulus, Tarquinius Superbus, Julius Caesar en Augustus, evenals beroemde veldslagen en belangrijke prestaties. Het is een innovatieve en boeiende wijze om de geschiedenis van Rome te ontdekken en zich te verdiepen, vanaf de stichting (753 v.Chr.) tot het einde van de Republikeinse tijd en het aanbreken van de keizertijd (31 v.Chr.). Het project vormt de eerste stap op weg naar de tentoonstelling *La Roma della Repubblica*, gepland voor 2021 in de Capitolijnse musea.

17 - 12
tot en met
22 - 05

Rijksmuseum van Oudheden
Rapenburg 28, Leiden
rmo.nl

God op aarde

Een grote tentoonstelling over Domitianus, keizer van 81 tot 96 n.Chr. Er zijn kunstvoorwerpen uit vele musea te zien. Domitianus werd keizer op 29-jarige leeftijd. Zijn regeringsperiode geldt als een gouden tijd van het rijk. Toch werd hij vermoord en na zijn dood bespot en verguisd.
In de expositie is een keur aan stukken te zien uit de 1ste eeuw n.Chr. Portretten en standbeelden van Domitianus en de keizerlijke familie, muurschilderingen en mozaïeken uit villa's en paleizen, beelden van goden en godinnen, sieraden, luxe glaswerk, servies en grafmonumenten. Ook dagelijkse zaken, zoals de schoenen en schrijfstiften van Domitianus' soldaten. 3D-reconstructies geven een beeld van het leven in Rome in die tijd.
Met vader Vespasianus en broer Titus vormde Domitianus de Flavische dynastie. Kunst en literatuur vierden hoogtij. Historische rampspoed vond plaats, zoals de verwoesting van Jeruzalem (70 n.Chr.) en de uitbarsting van de Vesuvius (79 n.Chr.), waarbij Pompeji en Herculaneum bedolven werden. Domitianus bouwde het Rome dat u vandaag de dag kent: zijn paleis op de Palatijn, de boog van Titus, het stadion dat zijn vorm aan het plein Piazza Navona gaf. En in het oog springt vooral de voltooiing tijdens zijn regeerperiode van het het Colosseum.

Een uitgave met prachtige etsen uit de 18de eeuw

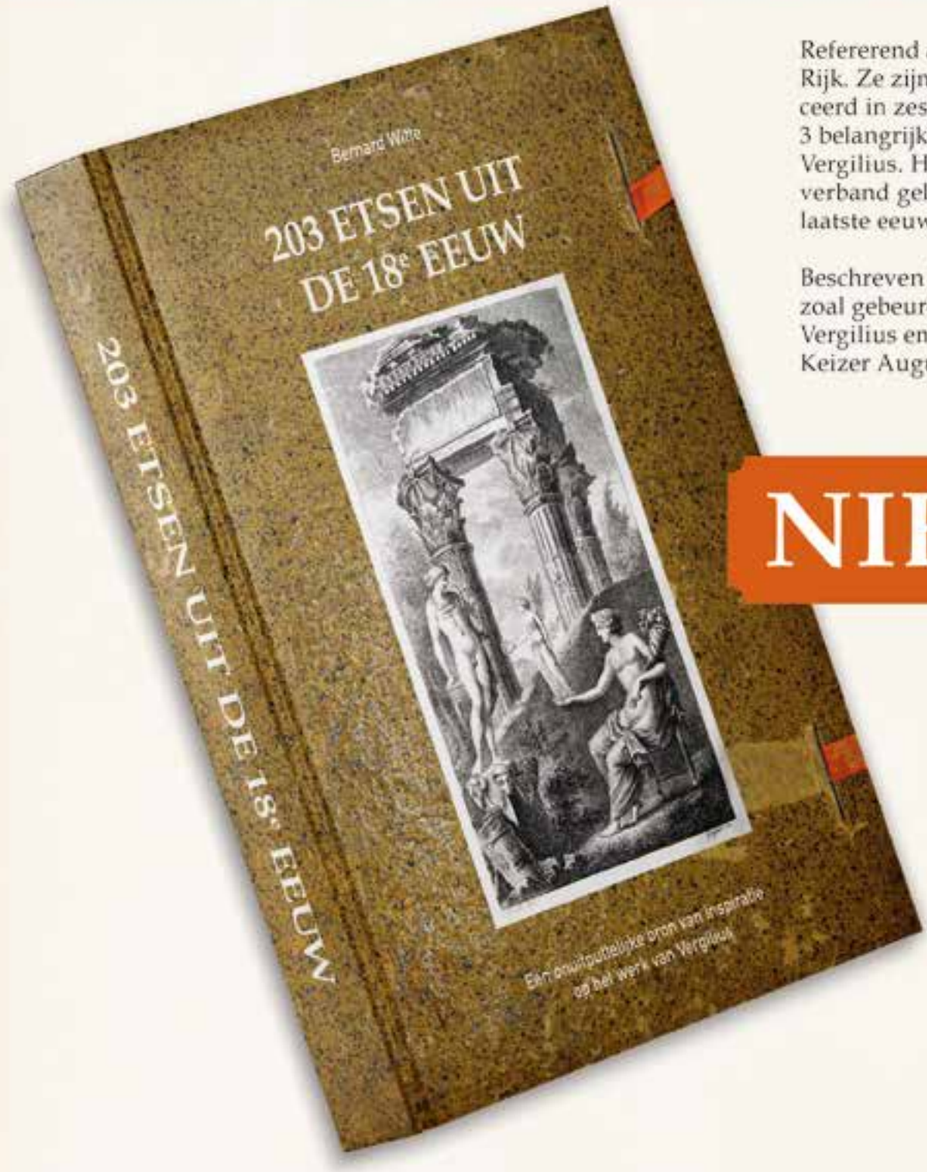

Refererend aan het Romeinse Rijk. Ze zijn destijds gepubliceerd in zes boeken over de 3 belangrijke geschriften van Vergilius. Hierin werd een verband gelegd naar de laatste eeuw voor Christus.

Beschreven is in dit boek wat er zoal gebeurde in die eeuw met Vergilius en tijdgenoten zoals Keizer Augustus.

NIEUW

U kunt deze uitgave bestellen bij Aliber BV, b.witte9@kpnplanet.nl
Prijs excl. verzendkosten € 39,95

De **ontvolking** van Romeins Nederland aan het eind van de 3de eeuw: *een ramp?*

1 2

Jasper de Bruin ***In de loop van de 3de eeuw n.Chr. lijkt vrij plotseling een eind te komen aan de bewoning in Nederland ten zuiden van de Rijn. Dit verschijnsel heeft voor veel archeologen hoofdbrekens opgeleverd, want welke ramp was hier nu voor verantwoordelijk? En was er eigenlijk wel sprake van een ramp?***

Op 25 oktober 2019 stond in *De Volkskrant* een stuk met de prikkelende titel 'Waarom Nederland in de 3de eeuw ineens leegliep'. In dit artikel werd het Nederlandse publiek geïnformeerd over een intrigerend probleem, namelijk het beëindigen van de bewoning in het zuiden van Nederland, rond het jaar 300. In die periode maakte dit gebied namelijk nog steeds deel uit van het Romeinse Rijk, dat in ieder geval nog tot 476 zou bestaan. In zijn boek *De Romeinen in Nederland* constateert Wim van Es in 1972 al dat '... tegen het einde van de 3de eeuw de Romeinse beschaving zich uit ons land terugtrok'.[1] Tussen het boek van Van Es en het artikel in *De Volkskrant* ligt een periode van bijna vijftig jaar, waarbij het gegeven van de verlating in de 3de eeuw niet ter discussie stond, maar wel de oorzaken ervan. Van Es ging nog uit van de door de historische bronnen genoemde barbaarse invasies als reden voor de ontvolking. In een wetenschappelijk artikel uit 2020, dat al aangekondigd werd in *De Volkskrant*, presenteren Nico Roymans, Ton Derks en Stijn Heeren de oogst van het archeologisch onderzoek naar deze periode.[2] Zij stellen dat naast een combinatie van een of meerdere rampzalige gebeurtenissen in de late 3de eeuw, vooral het keizerlijke beleid en klimaatproblemen tot de plotselinge leegloop van het Zuid-Nederlandse gebied hebben geleid. Maar is hier dan ook nog iets tegenin te brengen? In het artikel in *De Volkskrant* stelt archeologe Esther Jansma dat de voor Zuid-Nederland zo belangrijke Romeinse grens langs de Rijn, de *limes*, in het Westen al na 225 niet meer onderhouden werd. Zij baseert deze datering op een groot onderzoek naar jaarringen in archeologisch hout. Dat de *limes* in de loop van de 3de eeuw inderdaad minder druk bezet werd dan voorheen lijkt wel vast te staan. Daartegenover staat echter voldoende archeologisch bewijsmateriaal, zoals mantelspelden en fragmenten van zogeheten Spreukbekers, om aan te nemen dat er ook na het midden van de 3de eeuw langs de Rijn nog mensen woonden. Toch kan een (grootschalige) afname van het aantal soldaten en daarmee dus ook een afname van een belangrijke afzetmarkt voor de lokale bevolking een rol hebben gespeeld in de leegloop van het gebied. Er kunnen echter wel vraagtekens gezet worden bij de stelling dat zuidelijk Nederland plotseling leegliep. Het is daarom goed om de archeologische aanwijzingen voor dit fenomeen opnieuw te bekijken.

Archeologische aanwijzingen voor de leegloop

Volgens Roymans en zijn collega's stoelt het archeologische bewijs voor het snelle einde van de bewoning op drie poten, namelijk op de dateringen van de materiële cultuur (zoals aardewerk, munten en mantelspelden), de datering door middel van het tellen van jaarringen in bewaard gebleven 3de-eeuws hout (dendrochronologie) en onderzoek van pollen uit grondmonsters die in de periode van de ontvolking gedateerd kunnen worden. De studies van de materiële cultuur zijn, ondanks een lange onderzoekstraditie, nog sterk aan verandering onderhevig. Enkele decennia geleden dacht men dat het aardewerk uit de Romeinse tijd vrij exact te dateren was. Niet lang geleden is echter geconstateerd dat met name het aardewerk uit de 3de eeuw vaak langer in gebruik is geweest dan men voorheen dacht. Hierdoor is het een stuk lastiger geworden om te achterhalen of vaatwerk gebruikt werd in 225, 250 of 299.[3] Nieuwe studies van zowel munten als mantelspelden tonen aan dat veel materiaal langer bleef circuleren. De zogeheten 'barbaarse imitaties' van munten uit de periode na 260 komen ook nog in het begin van de 4de eeuw voor.[4] Het is bovendien goed mogelijk dat men spelden bijvoorbeeld als erfstukken verschillende generaties bleef dragen. Kortom, deze groepen van materiële cultuur zijn enigszins behulpzaam bij het dateren van de nederzettingen, maar geven een te brede dateringsmarge. Wel kan het ontbreken van bepaalde materiaalsoorten, zoals typische 4de-eeuwse mantelspelden en munten, een aanwijzing geven voor de einddatering en zodoende weten we toch met enige zekerheid dat het niet waarschijnlijk is dat de bewoning van Zuid-Nederland nog omvangrijk was na 300. Maar hiermee is het exacte moment van verlating niet echt scherp te dateren.

Exactere einddateringen zijn af te leiden uit het onderzoek naar de jaarringen in hout uit de Romeinse tijd. Hout blijft in Nederland vaak goed bewaard door de relatief hoge grondwaterstand, waardoor het hout, afgesloten van zuurstof, vaak eeuwenlang bewaard blijft. Tot nu toe dateert het merendeel van het hout uit Zuid-Nederland van voor 250. Dit hout is vaak gebruikt om waterputten mee te bouwen en op basis daarvan weten we dat men in de eerste vijftig jaar van de 3de eeuw nog waterputten

3

4

4a

sloeg. Het is natuurlijk onbekend hoe lang de putten in gebruik bleven. Men gaat er vanuit dat dit wel 25 jaar kan zijn. Ook kan het hout in de waterputten hergebruikt zijn en dus een tweede leven in de waterputten hebben gekregen. In dat geval zijn deze putten pas na 250 aangelegd en hebben ze nog enige decennia gefunctioneerd. Maar ook dan is het onwaarschijnlijk dat de waterputten tot ver in de 4de eeuw gebruikt zijn, want het hout van deze putten bleef, zeker bovengronds, niet gevrijwaard van rotting.

Ten slotte is er nog het onderzoek naar pollen. Op veel opgravingen worden grondmonsters verzameld uit diepe kuilen en waterputten. Deze monsters worden vervolgens in het laboratorium geanalyseerd. Zo kunnen onder de microscoop vervolgens pollen worden bekeken, die iets zeggen over de planten en bomen die in het verleden in de omgeving groeiden. Verrassend genoeg blijkt uit deze pollenanalyse dat in de loop van de 3de eeuw het bos weer terugkeerde in de omgeving van Keulen en in het rivierengebied in Nederland.[5] Kortom, het cultuurland nam af en natuur keerde terug. Het beeld dat uit het pollenonderzoek naar voren komt, sluit dus aan bij dat van het vondstmateriaal en de jaarringdateringen: het gebied loopt leeg en dat gebeurt ergens tussen 250 en de periode rond 300.

Acute ramp of gradueel proces?

Het afnemen van de aantallen mensen in Romeins Nederland kan ook een gradueel proces zijn geweest. Wellicht was er al vanaf de late 2de eeuw sprake van een afnemende bevolking. Dit zou kunnen blijken uit het voorbeeld van de analyse van het grafveld van Tiel-Passewaaij, waar het aantal graven afnam vanaf het midden van de 2de eeuw.[6] Gedetailleerde regionale studies werpen ook interessante perspectieven op het tempo van de leegloop. In Zuid-Holland, tussen de Rijn en de Maas, leidde het ingrijpen van de mens in het landschap in de loop van de 2de eeuw tot problemen met het stijgende grondwater, waardoor delen van het gebied in het begin van de 3de eeuw noodgedwongen moesten worden verlaten.[7] De bewoners van die regio vestigden zich waarschijnlijk op de iets hogere gronden en in de Romeinse stad in Voorburg bij Den Haag. Hierdoor nam op het eerste gezicht het aantal woonplaatsen af, maar het aantal inwoners van de regio niet. Van een plotseling verlaten van het gebied is dan ook eigenlijk geen sprake; er vond eerder een clustering plaats.

Wel is duidelijk dat de Zuid-Hollandse regio erg afhankelijk was van het leger en investeringen vanuit Rome. Op het moment dat de focus van het leger en de Romeinse overheid zich meer op andere regio's van het Romeinse Rijk richtte, zal dat direct gevolgen hebben gehad voor de lokale economie en de bestaansmogelijkheden. Het is dan ook voorstelbaar dat met de afname van investeringen en het aantal soldaten langs de Rijn in de loop van de 3de eeuw mensen die hiervan afhankelijk waren zich naar andere regio's hebben verplaatst. Dat zal echter niet in één keer zijn gebeurd. De studie naar de Zuid-Hollandse regio laat wel zien dat in het begin van de 4de eeuw de bewoning inderdaad grotendeels was verdwenen.

Afbeeldingen

1 Fragmenten van spreukbekers, tweede helft 3de eeuw n.Chr., gevonden in Vechten bij Utrecht. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
2 Spreukbeker, 280-315 n.Chr., gevonden in Tongeren. Gallo-Romeins Museum Tongeren.
3 Waterput met houten bekisting, gevonden bij opgravingen in Best-Aarle. De wateput is gedateerd met behulp van jaarringen. Het hout is gekapt in het najaar en/of de winter van 254-255 n.Chr. Foto: Archol BV.
4-4a Altaar, opgericht door de Tuihantes, Germanen van de Friese eenheid *cunei Frisiorum*, gevonden bij Housesteads langs de Muur van Hadrianus, Noord-Engeland. Zie voor de inscriptie ook RIB 1594. © EDCS Epigrafische Datenbank Clauss/Slaby.

Het Friese scenario

Een andere regio waar in de loop van de 3de eeuw het aantal woonplaatsen sterk afneemt, is die van Friesland.[8] Deze regio was buiten het Romeinse Rijk gelegen en viel dus buiten de directe controle van het Romeinse gezag. De verplaatsing van Friezen in de 3de eeuw is archeologisch gezien tamelijk goed te volgen. De eerste Friese immigranten manifesteren zich in de loop van de 3de eeuw in de regio net ten zuiden van de limes, gebaseerd op de verspreiding van typische mantelspelden.[9] De Friezen lijken in dit gebied een tussenstop te maken, op weg naar Noord-Engeland, waar ze in de 3de eeuw deel gaan uitmaken van het garnizoen dat gelegerd was langs de Muur van Hadrianus. Daar zijn immers altaren van Friese eenheden gevonden. Mogelijk gingen met de Friezen ook andere groepen in die periode de Noordzee over: de vermelding van de *Tuihanti*, mogelijk de Tubanten uit Oost-Nederland, zou hierop kunnen wijzen. Op basis van typisch Fries aardewerk dat eveneens bij de Muur van Hadrianus is gevonden en dat uit de gevorderde 3de eeuw dateert, is het aannemelijk dat hun families de Friese soldaten gevolgd zijn naar Noord-Engeland.[10] De leegloop van Friesland lijkt dus te zijn ingegeven door deelname aan het Romeinse leger en het achterna reizen van families. Wellicht werden zij aangetrokken door de financiële voordelen die het soldatenleven bood. In het Friese gebied is in ieder geval geen duidelijk aantoonbare aanleiding gevonden waarom men hier wegging.

Een vergelijkbaar proces kan zich ook in zuidelijk Nederland hebben voorgedaan. Doordat het leger zijn focus verlegde van het westelijke deel van het Romeinse Rijk naar het Oosten, zullen mensen die min of meer gelieerd waren aan dit leger zich mogelijk ook in die richting hebben verplaatst. Dat kan een geleidelijk proces zijn geweest. In tegenstelling tot de Friezen, die in de 3de eeuw in een aantal stadia naar Noord-Engeland migreerden, gebruikten de inwoners van zuidelijk Nederland in de 3de eeuw geen typisch aardewerk en droegen ze geen bijzondere mantelspelden. Door de lange beïnvloeding van het Romeinse Rijk waren de zaken die ze gebruikten en de kleding die ze droegen verregaand geïntegreerd in wat men verder in Noordwest-Europa gebruikte en droeg. Het is dan ook erg moeilijk deze 'migranten' te volgen, op het moment dat ze zich in andere regio's van het Romeinse Rijk vestigden.

Wel of geen plotselinge ramp?

De afname van de bevolking in zuidelijk Nederland kan dus al zijn aangevangen na het midden van de 2de eeuw. In de loop van de 3de eeuw is inderdaad sprake van allerlei problemen, maar de toenmalige bevolking vond oplossingen, bijvoorbeeld door binnen het gebied te verhuizen of naar de stad te trekken. Toch lopen ook de steden langzamerhand leeg, vooral nadat het aantal soldaten langs de grens drastisch afnam. Het is dan ook voorstelbaar dat de inwoners van het gebied het leger volgden. Deze ontvolking, hoe rampzalig ze ook moge lijken, is dus niet veroorzaakt door een plotselinge ramp, maar eerder door sociaaleconomische langetermijnontwikkelingen. Het leeglopen van zuidelijk Nederland lijkt daarmee eerder het gevolg van een optelsom van factoren, waarin ook positieve ontwikkelingen een belangrijke rol spelen. Voor de mensen zelf, die niet gebonden waren aan grenzen en paspoorten, was de verhuizing naar een andere regio waarschijnlijk ook geen problematische opgave.

Noten

1 Van Es (1972) 202.
2 Roymans, Derks & Heeren (2020) 265-294.
3 Heeren (2016) 199-203.
4 Kropff & Van der Vin (2003) 55-87.
5 Roymans, Derks & Heeren (2020) 16.
6 Aarts & Heeren (2017) 140-142.
7 De Bruin (2019a) 234.
8 Gerrets (2010) 150-157.
9 De Bruin (2019b) 149; Heeren & Van der Feijst (2019) 160-162.
10 Van Driel-Murray (2009) 817-820.

Literatuur

J.G. Aarts & S. Heeren, 'Buried Batavians. Mortuary rituals of a rural frontier community', in: J. Pearce & J.W. (red.), *Death as a process. The archaeology of the Roman funeral. Studies in funerary archaeology* 12 (Oxford 2017) 123-154.

J. de Bruin, *Border communities at the Edge of the Roman Empire. Processes of Change in the Civitas Cananefatium* (*Amsterdam Archaeological Studies* 28, 2019a).

J. de Bruin, 'From The Hague to Britannia – Severan military activities along the North Sea coast (193-235 AD)', in: R.J. van Zoolingen (red.), *Ab Harenis Incvltis. Artikelen voor Ab Waasdorp* (Den Haag 2019b) 137-153.

C. van Driel-Murray, 'Ethnic Recruitment and Military Mobility', in: Á. Morillo, N. Hanel & E. Martín (red.), *Limes XX. Estudios sobre la frontera Romana/Roman Frontier Studies. Anejos de Gladius* 13 (2009) 813-822.

W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1972).

D.A. Gerrets, *Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd* (*Groningen Archaeological Studies* 13, 2010).

S. Heeren, 'The theory of "Limesfall" and the material culture of the late 3rd century', *Germania* 94 (2016) 185-209.

A. Kropff & J. van der Vin, 'Coins and continuity in the Dutch river area at the end of the third century AD', *European Journal of Archaeology* 6 (2003) 55-87.

N. Roymans, T. Derks & S. Heeren, 'Roman Imperialism and the Transformation of Rural Society in a Frontier Province: Diversifying the Narrative', *Britannia* 51 (2020) 265-294.

Een ramp zit tussen je oren

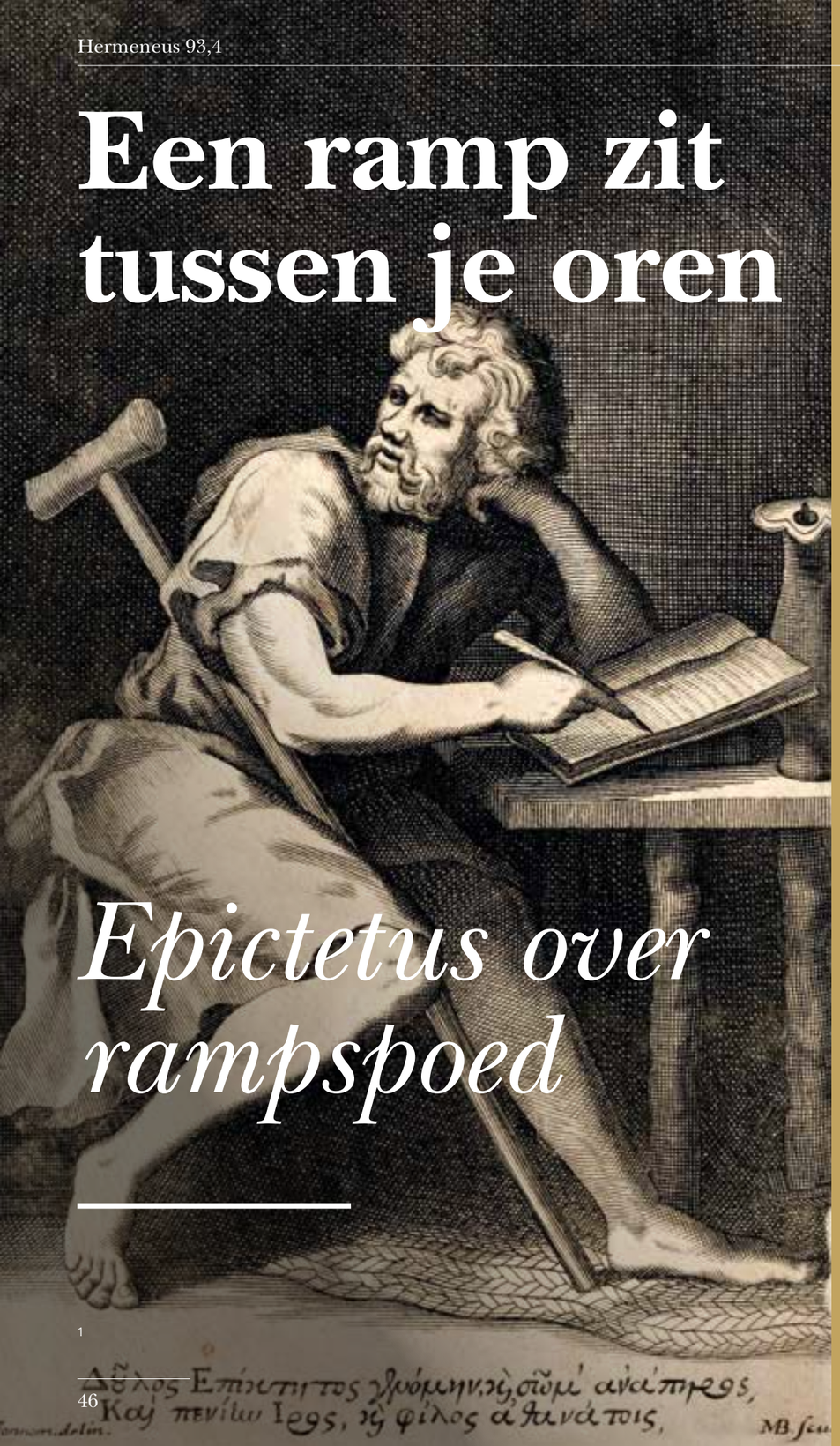

Epictetus over rampspoed

Gerard Boter

De stoïsche filosoof Epictetus stelt dat er geen rampspoed bestaat buiten de rampspoed die mensen voor zichzelf creëren. Het zijn niet de gebeurtenissen zelf waardoor mensen ongelukkig worden: hun ongeluk is het gevolg van een verkeerde beoordeling van de gebeurtenissen.

In deze bijdrage wordt geschetst wat de stoïsche filosoof Epictetus te zeggen heeft over de manier waarop wij mensen met rampspoed moeten omgaan. Achtereenvolgens is er aandacht voor Epictetus' leven en werk, zijn filosofie, de vraag hoe we ons tegenover rampen moeten opstellen en de manier waarop we ons hierin kunnen oefenen.

Epictetus' leven en werk

Epictetus behoort met Seneca en keizer Marcus Aurelius tot de Grote Drie van de Nieuwe Stoa, de vooral op ethiek gerichte Stoa van de eerste twee eeuwen van onze jaartelling. Hij werd rond 50 n.Chr. geboren in Phrygië, in het tegenwoordige Turkije, als zoon van een slavin. In Rome is hij een tijd lang slaaf geweest in het huis van Epaphroditus, een vrijgelatene van keizer Nero. Hoewel hij slaaf was, verkeerde hij in de gelegenheid colleges te volgen bij de stoïsche filosoof Musonius Rufus. Toen keizer Domitianus rond het jaar 93 alle filosofen uit Rome verjoeg, vestigde hij zich in Nicopolis, in Noordwest-Griekenland. Hij stichtte daar een filosofische school, die veel studenten trok.

Epictetus heeft zelf geen filosofische werken geschreven. Alles wat onder zijn naam is overgeleverd, danken we aan zijn leerling Arrianus, die naar eigen zeggen een woordelijk verslag heeft gemaakt van een fors aantal colleges dat hij zelf heeft bijgewoond. Van deze colleges is een viertal boeken bewaard gebleven. De *Colleges* (in het Grieks Διατριβαί) bieden een levendig beeld van de dagelijkse lespraktijk in Epictetus' school. Epictetus betoont zich een bevlogen leraar, die het zich persoonlijk aantrekt als zijn studenten zijn lessen niet ter harte nemen. Naast de *Colleges* heeft Arrianus het *Encheiridion*, 'Handboekje', geschreven, dat een samenvatting biedt van Epictetus' filosofie.

Epictetus' filosofie[1]

In overeenstemming met de ethiek van de Oude Stoa stelt Epictetus dat alles wat er met ons en om ons heen gebeurt, moreel gezien neutraal is. De Griekse term hiervoor is ἀδιάφορον, letterlijk 'geen verschil makend'; Romeinse filosofen geven dit begrip weer als *indifferens*. Alle gebeurtenissen als zodanig zijn goed, volgens de volgende redenering. God bestuurt alles in de wereld. God is goed; dus alles wat gebeurt is goed. In plaats van 'God' spreekt Epictetus ook dikwijls over Zeus, de oppergod van het Griekse pantheon. Gods plan met de wereld is volmaakt rationeel en daarom valt God samen met de Λόγος, 'Rede'. Een derde term die in dit verband veelvuldig gebruikt wordt, is Φύσις, 'Natuur'. De volmaakte rationaliteit en rationele volmaaktheid van de wereld is niet meteen voor iedereen duidelijk. Het is de taak van de mens om te proberen het goddelijk plan te doorgronden en om zich daarin te schikken en eraan mee te werken. De stoïsche levenshouding wordt daarom vaak aangeduid als 'in overeenstemming met de natuur leven' (ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν, *secundum naturam vivere*). Anders dan vaak wordt gedacht, is een stoïsche levenshouding geen passief berusten in je lot. Het gaat veel verder dan dat. De ware wijze, die het goddelijk plan tot in details doorgrondt, ziet in dat er geen betere wereld mogelijk is dan de wereld waarin wij leven en daarom wil hij die wereld ook zelf. Deze gedachte wordt kernachtig uitgedrukt in het aforisme van *Encheiridion* 8: 'Je moet niet verlangen dat de dingen gebeuren zoals jij wilt dat ze gebeuren, maar je moet de dingen willen zoals ze gebeuren: dan zal je levensweg gelukkig zijn.'[2]

Terwijl gebeurtenissen op zichzelf in moreel opzicht noch goed noch slecht, maar neutraal zijn, is er één ding dat wel goed of slecht kan zijn: onze houding ten opzichte van de gebeurtenissen. De meeste gebeurtenissen onttrekken zich namelijk aan onze invloed. Grote gebeurtenissen als natuurrampen en hongersnood, maar ook kleinere zaken als maatschappelijk aanzien en bezit, vallen uiteindelijk buiten onze invloedssfeer. Het heeft dus ook geen zin om je daar druk over te maken. Het enige waarover je als mens wel zeggenschap hebt, is je opvatting over de gebeurtenissen. Wanneer je je verzet tegen de gebeurtenissen, verzet je je tegen het goddelijk plan en dat is moreel slecht. Accepteer je de gebeurtenissen, of liever, wil je die gebeurtenissen actief, dan werk je mee aan het goddelijk plan en dat is moreel goed.

De mens heeft als enige levend wezen op aarde van oppergod Zeus het vermogen gekregen om onderscheid te maken tussen goed en kwaad. Dit vermogen heet de προαίρεσις, dat omschreven kan worden als 'morele keuze'. Het is 'moreel' omdat het over goed en kwaad gaat; het is een 'keuze' omdat het tussen deze twee kiest. Onze *prohaeresis* is volledig autonoom; zelfs de goden zijn niet in staat onze *prohaeresis* te beïnvloeden.

Bij gebeurtenissen die zich voordoen, zowel aan onszelf als aan anderen, hebben we vrijwel altijd een primaire indruk, namelijk dat het een goede, slechte of neutrale gebeurtenis is. Een voorbeeld: als we vernemen dat iemand bij een medische controle te horen heeft gekregen dat hij in topconditie verkeert, zullen de meeste mensen zeggen dat dit goed is; blijkt hij een hartkwaal te hebben, dan geldt dat als slecht; blijkt hij 185 cm lang te zijn, dan is dat neutraal. Volgens Epictetus kun je de werkelijkheid verdelen in twee categorieën: wat niet binnen onze macht valt en wat wel binnen onze macht valt. Wat niet binnen onze macht valt, is altijd neutraal en nooit goed of slecht. Wat wel binnen onze macht valt, is altijd óf goed óf slecht en nooit neutraal. Daarom is iemands gezondheidstoestand als zodanig voor Epictetus altijd neutraal; de manier waarop hij met zijn gezondheidstoestand omgaat, is echter goed of slecht: goed als hij die accepteert, slecht als hij die niet accepteert. De mens heeft weliswaar de plicht om goed voor zijn lichaam te zorgen en in dat opzicht heeft hij invloed op zijn gezondheidstoestand. Maar die invloed is beperkt: al eet je nog gezond en doe je nog zoveel aan beweging, je kunt altijd getroffen worden door een ernstige ziekte of bij een ongeval of door geweld zware verwondingen oplopen. En dat zul je moeten accepteren.
De *prohaeresis* stelt ons in staat de vraag te beantwoorden of iets wel of niet binnen onze macht valt en daarmee te bepalen of een gebeurtenis goed, slecht of neutraal is. Dit wordt geïllustreerd door de volgende passage uit *College* 3,8.

> ‘De zoon van die-en-die is gestorven. De juiste reactie daarop is: “Dat valt buiten de morele keuze: het is niet slecht.” Die-en-die is door zijn vader onterfd: wat vind je daarvan? “Dat valt buiten de morele keuze: het is niet slecht.” De keizer heeft hem veroordeeld. “Dat valt buiten de morele keuze: het is niet slecht.” Hij heeft daar verdriet van. “Dat valt binnen de morele keuze: het is slecht.” Hij heeft het met opgeheven hoofd gedragen. “Dat valt binnen de morele keuze: het is goed.”’

Waardoor worden veel mensen ongelukkig? Dat komt doordat ze de twee categorieën door elkaar halen. Als je bijvoorbeeld denkt dat het hebben van een mooie

ΈΠΙΚΤΗΤΟΥ
ΈΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ.
EPICTETI
ENCHIRIDION.
ΚΕΦ. α.
CAP. I.
Res quædam in potestate nostra sunt, quædam non sunt. In nostra potestate est opinio, appetitio, desiderium, aversatio; &, ut uno complectar verbo, quælibet nostræ actiones. Nostri arbitrii non sunt corpus, pecunia, gloria, imperia: ad summam, ea quæ ipsi non agimus, omnia.

2

baan, van een prachtig huis of van een lieve en aantrekkelijke partner helemaal binnen jouw macht ligt, dan raak je onvermijdelijk gefrustreerd wanneer je die niet hebt of wanneer je ze kwijtraakt. Als je er echter van doordrongen bent dat dit dingen zijn die zich uiteindelijk aan jouw invloed onttrekken, dan maakt dat het je gemakkelijker om je erbij neer te leggen wanneer ze buiten je bereik blijven; en wanneer je echt vergevorderd bent, dan zul je het juist prima vinden, omdat je geleerd hebt je eigen wil geheel in overeenstemming te brengen met wat de goddelijke rede heeft bepaald.
Een ander gevolg van het door elkaar halen van de twee categorieën is dat mensen er angstig van worden. In *Encheiridion* 5a lezen we: ‘Mensen worden niet in verwarring gebracht door de gebeurtenissen, maar door hun opvattingen over de gebeurtenissen. De dood bijvoorbeeld is niet angstaanjagend, want dan zou Socrates ook bang geweest zijn voor de dood. Nee, de opvatting dat de dood angstaanjagend is, díe maakt ons bang. Wanneer we dus gehinderd worden of in verwarring gebracht worden of verdriet hebben, laten we dan niet iemand anders de schuld geven, maar onszelf, dat wil zeggen onze opvattingen.’
Enerzijds is het een geruststellende gedachte dat we ons geluk helemaal in eigen hand hebben, namelijk door onze *prohaeresis* zijn werk op de goede manier te laten uitvoeren. De keerzijde van de medaille is echter dat we ook volledig verantwoordelijk zijn voor ons eigen ongeluk. Dat is immers het gevolg van een verkeerde beoordeling door onze *prohaeresis*.

Afbeeldingen
1 Imaginair portret van Epictetus. Frontispice van de Latijnse vertaling van Epictetus’ *Encheiridion* door Edward Ivie. Gravure: Michael Burghers, 1715, Oxford. De vertaling van de tekst onder het portret luidt: ‘Ik was Epictetus, een slaaf, met een kwaal aan mijn benen en zo arm als Irus.’ Irus is een bedelaar uit de *Odyssee*.
2 Eerste pagina uit het *Encheiridion* van Epictetus, Abrahamus Berkelius (Abraham van Berkel), 1683.
3 De dood van Socrates, Jacques-Louis David, 1787. Metropolitan Museum of Art, New York.

Er is geen excuus om je aan je plichten te onttrekken, ook niet als je zeker weet dat je daardoor schade op zult lopen

Hoe om te gaan met rampen en tegenslag
Uit de bovenstaande korte schets van Epictetus’ filosofie zal duidelijk zijn hoe de mens met rampen en tegenslag moet omgaan. Wanneer iemand voldoende doordrongen is van de rationele goedheid van de wereld, zal hij inzien dat gebeurtenissen die door de meeste mensen als rampen worden beschouwd, helemaal geen rampen zijn. In *College* 5 van boek 2 vergelijkt Epictetus het leven met een zeereis en hij zegt daarover het volgende.

> ‘Het heeft iets van hoe we bij een zeereis te werk gaan. Waarover heb ik het dan voor het zeggen? De keuze van de stuurman, van de zeelui, van de dag, van het juiste moment van vertrek. Maar dan steekt er een storm op. Wat kan ik dan nog doen? Wat ik kon doen, héb ik gedaan. Het komt nu verder op een ander aan, namelijk op de stuurman. Maar nu zinkt het schip ook nog. Wat kan ik nu nog doen? Ik doe alleen wat ik kan doen: terwijl ik verdrink, raak ik niet in paniek, ik schreeuw niet, ik klaag God niet aan, want ik weet dat wat geboren is, ook moet sterven. Ik leef niet eeuwig, maar ik ben een mens, een deel van het Al, zoals een uur een deel van een dag is. Ik moet aanbreken als een uur en voorbijgaan als een uur. Wat maakt het voor mij dan uit op welke manier ik voorbijga: door verdrinking of door koorts? Want als gevolg van zoiets moet ik nu eenmaal voorbijgaan.’

De ik van deze passage beseft dat hij als mens nu eenmaal moet sterven; hij verzet zich er niet tegen en klaagt God niet aan; daardoor maakt hij het sterven voor zichzelf licht.
Klinkt er in de bovenstaande passage vooral berusting door, je bent pas echt filosoof als je zelfs blij bent met gebeurtenissen die door de meeste mensen als verschrikkelijk worden beschouwd en wanneer je daar actief aan meewerkt. In *College* 10 van boek 2 zegt Epictetus:

> ‘Daarom hebben de filosofen gelijk: voor een rechtschapen man geldt dat hij, als hij weet zou hebben van de toekomst, aan ziek zijn, sterven en verminkt raken zou meewerken. Hij zou namelijk beseffen dat hem dat op grond van de inrichting van de wereld overkomt en dat aan het geheel meer gewicht toekomt dan aan het deel, aan de stad meer gewicht dan aan de burger.’

Over de dood heeft de ware filosoof dezelfde opvatting, zoals blijkt uit *College* 24 van boek 3:

> ‘Je kunt het ook onheilspellend noemen dat de bladeren vallen, dat verse vijgen droog worden, dat druiven rozijnen worden. Dat zijn allemaal veranderingen van een eerdere toestand in een volgende: het is geen ondergang, maar een vastgestelde en geordende gang van zaken. Naar het buitenland reizen is net zoiets: een kleine verandering. Net zo de dood: een groter soort verandering van wat nu is, niet in wat niet is, maar in wat nú niet is. – Dus dan zal ik er niet meer zijn? – Inderdaad; maar in plaats van jou zal er iets anders zijn waar de wereld op dat moment behoefte aan heeft. Jij werd toch ook niet geboren op het moment dat jíj dat wilde, maar op het moment dat de wereld jou nodig had?’

Plichten en hun consequenties
De Stoa leert dat ieder mens plichten moet nakomen tegenover de goden, zichzelf en anderen. Er is geen excuus om je aan deze plichten te onttrekken, ook niet als je zeker weet dat je daardoor schade op zult lopen of mogelijk zelfs het leven zult verliezen. Ook hier geldt dat de doorgaans als negatief beschouwde gebeurtenissen in werkelijkheid niet slecht zijn. Een voorbeeld van de juiste houding wordt gegeven door de senator Helvidius Priscus, die oppositie voerde tegen keizer Vespasianus (boek 1, *College* 2):

> ‘Helvidius Priscus zag dat net zo, en handelde daar ook naar. Toen Vespasianus hem een keer liet weten dat hij niet aan een senaatsvergadering mocht deelnemen, antwoordde hij: “Het is aan u, mij de rang van senator af te nemen, maar zolang ik die nog heb, moet ik naar die vergadering gaan.”

3

> "Goed," zei Vespasianus, "maar houd daar dan in ieder geval je mond." "Dat zal ik doen, maar vraagt u me dan ook niets." "Maar ik zal je toch om je mening moeten vragen." "Dan moet ik mijn mening ook geven." "Als je dat doet, laat ik je ter dood brengen." "Wanneer heb ik dan beweerd dat ik onsterfelijk ben? Doet ú vooral wat aan u is, maar dan doe ik ook het mijne. Uw taak is het, mij te laten doden, de mijne, onbevreesd te sterven; de uwe, mij te verbannen, de mijne, zonder morren te gaan."'

Epictetus haalt herhaaldelijk met instemming de woorden aan die Socrates in zijn verdedigingsrede uitsprak (Plato, *Verdedigingsrede van Socrates* 30c-d): 'Anytus en Meletus kunnen me doden, maar niet schaden.' Socrates wist dat hij met de manier waarop hij zich in het proces tegen deze twee aanklagers verweerde, de kans liep ter dood veroordeeld te worden, maar dat weerhield hem er niet van zijn aanklagers uit te dagen; dezen hadden immers macht over zijn lichaam, maar niet over zijn geest, zo vat Epictetus zijn woorden op. Ook haalt Epictetus herhaaldelijk aan wat Socrates tegen zijn vriend Crito zei, toen deze hem probeerde te overreden uit de gevangenis te ontsnappen en zich aldus aan zijn terechtstelling te onttrekken (Plato, *Crito* 43d): 'Crito, als de goden het zo willen, dan moet het zo gebeuren.'

Oefening

Epictetus beseft dat niet iedereen direct in staat zal zijn met zaken als bedreigingen, ziekte en dood om te gaan op de manier waarop Socrates en Helvidius dat deden. Daarom hanteert hij het concept van de ἄσκησις, 'oefening'. Door met kleine stapjes te beginnen, kunnen we er geleidelijk aan wennen ook op de goede manier met belangrijkere tegenslagen om te gaan. Dit wordt kernachtig verwoord in *Encheiridion* 3:

'Bij alles wat je in vervoering brengt of nut verschaft of waar je van houdt, moet je eraan denken te zeggen wat voor soort iets het is, en daarbij moet je bij de kleinste dingen beginnen. Als je van een kruik houdt, zeg dan: "Ik houd van een kruik." Want als hij dan breekt, zul je niet in verwarring gebracht worden. Als je je kind of je vrouw kust, zeg dan dat je een mens kust. Want als ze dan sterven, zul je niet in verwarring gebracht worden.'

Dit mag kil en harteloos klinken, maar uiteindelijk bedoelt Epictetus ermee dat je moet beseffen dat je het leven van je kind of vrouw nu eenmaal niet in de hand hebt en dat je er dus geen zeggenschap over hebt.

Conclusie

Er bestaan geen externe rampen. Naar analogie van de Engelse uitspraak 'beauty is in the eyes of the beholder' kun je zeggen dat rampspoed alleen maar bestaat in de geest van degene die rampspoed ervaart. Onze goddelijke *prohaeresis* stelt ons in staat een onderscheid te maken tussen wat wel en niet in onze macht ligt. Door steeds de goede keuze te maken, werken we mee aan het goddelijk plan en zijn we onkwetsbaar voor verdriet en ongeluk.

Literatuur

Gerard Boter & Rob Brouwer, *Epictetus. Verzameld werk* (Amsterdam 2011; latere herdrukken onder de titel *Epictetus. Vrij en onkwetsbaar. Verzameld werk*).

Anthony Long, *Epictetus. A Stoic and Socratic Guide to Life* (Oxford 2002).

Noten

1 Een voortreffelijk overzicht van Epictetus' filosofie is te vinden in Long (2002).

2 Vertalingen van Epictetus zijn ontleend aan Boter & Brouwer (2011).

Tussen *verdriet* en *sereniteit*

Plutarchus' *Troostbrief aan zijn vrouw*

Geert Roskam In zijn *Troostbrief aan zijn vrouw* troost Plutarchus zijn echtgenote Timoxena bij de dood van hun tweejarige dochter. Als erudiet filosoof is Plutarchus natuurlijk grondig vertrouwd met een hele reeks argumenten die het leed kunnen verzachten, maar ook voor hem blijft zo'n sterfgeval een harde noot om te kraken. Bovendien dient hij als een publiek figuur ook in deze omstandigheden een delicaat evenwicht te bewaren tussen persoonlijke gevoelens en zijn profiel naar de buitenwereld.

In Zeus' huis staan twee vaten, respectievelijk met goede gaven en met ongeluk. Sommige mensen krijgen uit beide vaten een portie toebedeeld, anderen ontvangen enkel rampspoed. Geen sterveling is zo gelukkig dat hij enkel positieve geschenken ontvangt. Tot dat diep inzicht is Achilles gekomen op het einde van Homerus' *Ilias* (24,527-533). Het reflecteert een eerder pessimistisch mens- en wereldbeeld, maar kan toch enige troost bieden bij de dood van Patroclus. Priamus wordt op zijn beurt uitgenodigd zijn verdriet voor zijn geliefde zoon Hector even te laten rusten (24,549-551). Eeuwen lang zouden ontelbare Grieken voor een gelijkaardige uitdaging staan.

In deze bijdrage ontmoeten we een van hen: de erudiete filosoof Plutarchus van Chaeronea (circa 45 n.Chr.-circa 125 n.Chr.). Plutarchus was ongetwijfeld een van de stervelingen die door Zeus genereus uit het vat met goede gaven werd bediend. Hij was een geniaal denker, auteur van een groot en gevarieerd oeuvre, en hij had het gemaakt in zijn leven. Hij bekleedde een invloedrijke positie in zijn thuisstad Chaeronea, had het burgerrecht gekregen in Athene, Delphi en Rome, en ontving in zijn huis de elite van de toenmalige Griekse en Romeinse wereld. Hij bekleedde jarenlang een van de twee priesterposten aan het Apolloheiligdom te Delphi en bekroonde wellicht zijn succesrijke carrière met keizerlijke eerbewijzen. Een late bron (*Suda* 4,150,27-29) vertelt ons in elk geval dat Trajanus hem de *ornamenta consularia* verleende. Dat waren een soort uiterlijke kenmerken, oorspronkelijk bedoeld om een consul in functie te herkennen, zoals de twaalf *fasces* en een bijzondere purperen toga. Later kreeg men deze eer vaak als dank voor persoonlijke dienst aan de keizer, maar in het geval van Plutarchus gaat het mogelijk om een erkenning van zijn verdienstelijke loopbaan. Maar ook Plutarchus kreeg zijn deel uit het vat met tegenslagen.

Een bedroefde vader

Het noodlot klopte aan ten huize Plutarchus op het moment dat de heer des huizes afwezig was. Zijn tweejarig dochtertje Timoxena – genaamd naar haar moeder

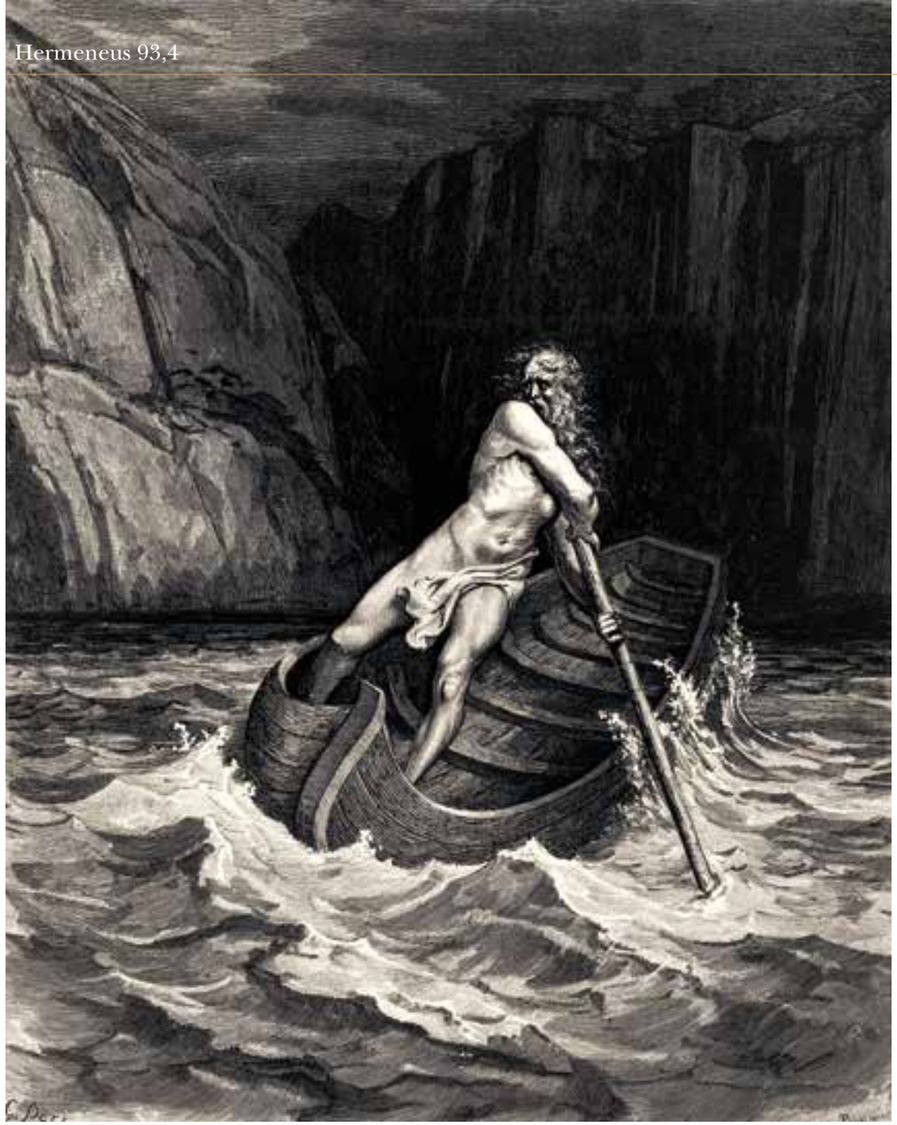

1

We lezen hoe Plutarchus deze bittere dronk uit het tweede vat van Zeus tracht door te slikken

– werd over de bleke Acheron naar de Hades gestuurd. De bode die het onheilsbericht aan Plutarchus moest melden, miste hem aanvankelijk op de weg naar Athene. En dus vernam de ongelukkige vader het overlijden van zijn enige dochter pas later, toen hij zich in Tanagra bevond, een stadje op een zeventigtal kilometer van Chaeronea. Plutarchus schreef een mooie brief aan zijn vrouw om haar te troosten bij dit verlies.
In deze *Troostbrief aan zijn vrouw* lezen we hoe Plutarchus deze bittere dronk uit het tweede vat van Zeus tracht door te slikken. Hij maakt geen geheim van zijn gevoelens van droefheid. Hij verzekert zijn vrouw dat hij heel goed beseft hoe groot het verlies wel is en dat hijzelf, naar het woord van Homerus (*Ilias* 22,126; *Odyssee* 19,163), niet 'van steen of van hout is'. Hij herinnert zich zijn grote vreugde bij de geboorte van zijn dochter: eindelijk een meisje, na vier zonen! Wat een bron van onvermengd geluk bracht ze in huis. Bovendien bleek ze een wolk van een dochter met een voorbeeldig karakter (608D):

> 'Daar komt bij dat zijzelf buitengewoon prettig gehumeurd en zacht van karakter was. Haar hartelijkheid en gulheid waren voor ons een bron van vreugde en tevens een bewijs van haar goedheid jegens anderen. Zo heeft zij haar voedster gevraagd ook andere baby's borstvoeding te geven en zelfs haar lievelingspoppen en speelgoed aan haar boezem te drukken. Zij nodigde allen als het ware aan haar eigen "tafel" uit. Zo dolgraag wilde zij het goede dat ze bezat met anderen delen en samen met haar vriendjes en vriendinnetjes intens van alles genieten.' (vertaling Hein van Dolen)

Vaders werden in het antieke Griekenland doorgaans niet echt intensief betrokken bij de dagdagelijkse opvoeding van hun kleine dochters en men kan geredelijk aannemen dat een druk bezet man als Plutarchus slechts een heel beperkt deel van zijn kostbare tijd aan zijn dochtertje besteedde. Zijn afwezigheid bij haar dood is in dat opzicht al een veeg teken. Maar ook een druk bezet vader kan, blijkens bovenstaand citaat, best een hart voor zijn dochter hebben. De warme terugblik op het vertederende gedrag van de peuter biedt alvast een mooi en emotioneel memento aan de dagen van gezinsgeluk.

Een bezorgde echtgenoot

Toch klinken er in de *Troostbrief aan zijn vrouw* ook andere tonen. Sommige ervan verraden een zekere bezorgdheid. Plutarchus drukt zijn vrouw meermaals op het hart om overdreven rouwbeklag achterwege te laten. Als hij moet constateren dat zij in haar verdriet overdrijft, zal hem dat zwaarder vallen dan het overlijden van zijn dochtertje (608C). Gelukkig dient hij zich hierover weinig zorgen te maken. Hij kent zijn vrouw en weet dat ze zich ook in dit soort situaties perfect in de hand kan houden. Want inderdaad, deze ramp is niet de eerste die het gezin treft (609DE):

> 'Bovendien heb jij al eerder in soortgelijkende omstandigheden grote evenwichtigheid aan de dag gelegd, eerst toen wij onze oudste zoon verloren, en later nogmaals toen wij onze oogappel Charon moesten missen. Ik herinner me namelijk dat vrienden uit het buitenland na een zeereis met me meegingen, nadat het doodsbericht van onze jongen me had bereikt, en dat ze samen met de anderen bij ons thuis kwamen. Toen ze daar zagen hoe beheerst en rustig je optrad, dachten ze, zoals ze later ook aan anderen hebben verteld, dat er niets ernstigs aan de hand was en dat er loos alarm was geslagen. Zo kalm en overwogen deed jij het huishouden, en dat nog wel op een tijdstip dat er meer dan voldoende aanleiding was om het werk te verslonzen.' (vertaling Hein van Dolen)

2

De geschiedenis, zo blijkt maar weer, herhaalt zich, ook in het leven van het individu. Plutarchus was ook niet thuis toen zijn geliefde zoon in het bootje van zijn naamgenoot bij de Styx stapte. Ook toen was het aan zijn vrouw Timoxena om zonder de steun van haar man onverstoorbaar de begrafenis te regelen. En ze deed het kennelijk op een manier die haar afwezige filosofische echtgenoot erg wist te waarderen.
Timoxena was dus niet aan haar proefstuk toe toen ze afscheid moest nemen van haar dochtertje. Plutarchus, die kennelijk van de bode ook een gedetailleerd verslag heeft gekregen van de begrafenis, vermeldt hoe zijn vrouw koos voor eenvoud, voor een afscheid in intieme kring, zonder grootse show, en hoe ze niet eens rouwkledij droeg (608F). En dat, zo benadrukt hij, komt helemaal overeen met haar algemene zin voor maat en eenvoud. Alle filosofische vrienden van het koppel kwamen onder de indruk van de eenvoudige kledij en sobere levenswijze van Timoxena (609C). Plutarchus'

vrouw, kortom, is de ideale moeder en echtgenote. De *Troostbrief aan zijn vrouw* is, meer nog dan een pakkende lijkrede op zijn dochtertje, een enthousiast lofdicht op haar onberispelijke moeder.
Maar deze lofprijzing houdt ook een niet mis te verstane boodschap in. Timoxena moet haar verdriet binnen de perken houden. Ze mag zich niet laten gaan en evenmin zichzelf lichamelijk verwaarlozen (610AB). Boven alles moet ze – zoals ze zelf ook weet – het contact met 'slechte vrouwen' vermijden (een allusie op Euripides, *Andromache* 930), die door hun overdreven jammerklachten de pijn nodeloos verergeren (610BC). Wat is de inzet van deze afgewogen combinatie van genereuze lof op en duidelijke waarschuwing aan het adres van zijn vrouw? Welke demonen tracht Plutarchus hier eigenlijk te bezweren?
Plutarchus zoekt doorheen heel de *Troostbrief* naar een delicate balans tussen zijn rol als liefhebbende echtgenoot en vader en zijn publieke positie als bekend filosoof en politicus. Zijn empathische troostwoorden gieten balsem op de ziel van de beproefde Timoxena. Tezelfdertijd laten ze de lezer kennismaken met een ideaal gezin. En dat laatste heeft soms enige scepsis opgewekt bij interpretatoren. Hoe waarachtig is Plutarchus hier eigenlijk? Hoe authentiek zijn de gevoelens van de afwezige vader en echtgenoot? Hebben we hier niet eerder te maken met een retorische zelfrepresentatie, met een fijn gestileerd plaatje waarin de filosoof zichzelf en zijn gezin subtiel aanprijst als een toonbeeld van voorbeeldig gedrag? Al werpt dat soort sceptische vragen allicht enig licht op één dimensie van het werk, het lijkt bepaald cynisch om te denken dat Plutarchus op een dergelijk moeilijk moment alleen bezig is met zelfpromotie. Meestal wordt er dan ook van uitgegaan dat de *Troostbrief* ons wel degelijk een eerlijk beeld geeft van de persoonlijke worsteling van Plutarchus op dat moment.

De filter van de literatuur

Dat betekent echter nog niet dat we hiermee ook getuige zijn van al de directe emoties en pijn die de dood van de kleine Timoxena bij Plutarchus veroorzaakte. De *Troostbrief* bevat geen eindeloze reeks jammerklachten of uitroepen van pijn, maar een reeks weloverwogen reflecties en troostgedachten. Zoals zijn echtgenote blijkt ook Plutarchus zichzelf goed in de hand te hebben.

3

Plutarchus, kortom, transformeerde zijn gevoelens van diep verdriet in literatuur.
Inderdaad, Plutarchus leefde van de literatuur. Zowat al zijn werken vertonen een grote rijkdom aan citaten uit dichters, filosofen en historici, uit antiquarische bronnen en technische geschriften. Hij was vertrouwd met alle grote namen uit de Griekse letterkunde en kende even goed de tweede- en derderangs auteurs. In zijn traktaat *Over hoe men de dichters moet lezen* werkt hij een gedetailleerde leesmethode uit die moet toelaten de poëtische schatten van de eeuwenoude traditie op filosofisch verantwoorde manier te interpreteren.
In dat licht mag het verbazing wekken dat verwijzingen naar literatuur slechts beperkt aanwezig zijn in de *Troostbrief*. Is Plutarchus' geest verstijfd door de plotse slag van het noodlot? Of ziet hij op dat moment de trivialiteit in van al zijn erudiete verwijzingen naar de literaire traditie?
Wellicht ligt het antwoord elders. Plutarchus citeert wel degelijk dichters en denkers, zij het wat spaarzamer dan gebruikelijk. Ook hier weet hij een delicaat evenwicht te vinden tussen het gebruik van kennis die het verdriet kan verlichten en het achterwege laten van misplaatst vertoon van eruditie. De verwijzingen naar literatuur in de *Troostbrief* dienen een dubbel doel. Enerzijds bemiddelen ze de rauwe gevoelens van intens verdriet door ze uit te drukken via referenties naar passages uit de rijke literaire traditie. Anderzijds bevestigen ze ook de filosofische kijk waarmee Plutarchus het gebeuren een plaats tracht te geven. Dat brengt ons tot het volgende punt.

Plutarchus transformeerde zijn gevoelens van diep verdriet in literatuur

De hulp van de filosofie

Plutarchus zag zichzelf wellicht in de eerste plaats als filosoof in de lijn van Plato en hij begreep dat de geloofwaardigheid van zijn woorden werd uitgedaagd door de houding die hij in deze situatie aannam. De woorden die hijzelf zo vaak tegen anderen had gesproken, moesten nu ook voor hemzelf vrucht dragen (608F). Hij, de auteur van een werk *Over de gemoedsrust*, kon nu zelf zijn wijsgerige raadgevingen in praktijk brengen.
En inderdaad vinden we verschillende parallellen tussen de *Troostbrief* en andere filosofische geschriften van Plutarchus. Zo geeft hij zijn vrouw de raad om al het positieve niet uit het oog te verliezen. Velen, zo stelt hij, zouden maar al te graag haar plaats innemen (611B). Ook brengt hij haar in herinnering wat ze vaak heeft gehoord, namelijk dat geluk afhangt van correcte redenering en dat de wisselvalligheden van het toeval daar geen vat op hebben (611A). Timoxena kan ook terugdenken aan het moment dat haar dochtertje nog niet geboren was. Moet ze die geboorte dan gaan betreuren, omdat ze toen gelukkiger was? Dat lijkt absurd: ze houdt beter die twee mooie jaren in dankbare herinnering (610DE).

> 'Ons dochtertje was voor ons toch zo'n lieve schat om te knuffelen, te zien en te horen! Daarom moeten we altijd aan haar blijven denken en hieraan vreugde beleven, ja zelfs veel en veel meer vreugde dan verdriet.' (608EF, vertaling Hein van Dolen)

Hiermee gebruikt Plutarchus een argument uit de Epicureïsche traditie. De Epicuristen geloofden inderdaad in de kracht van positieve herinneringen als afweermiddel tegen pijn en verdriet. Op het eerste gezicht kan een dergelijke raad vreemd klinken in de mond van een Platoons filosoof als Plutarchus, die nota bene verschillende polemische geschriften tegen de Epicureïsche filosofie heeft geschreven. In deze omstandigheden is filosofische polemiek evenwel niet aan de orde en neemt Plutarchus elke vorm van troost aan die de filosofie hem kan bieden, ook als die uit een andere school komt.
Dat betekent natuurlijk niet dat Plutarchus zijn eigen overtuigingen tijdelijk tussen haakjes zet. Aan het einde van het werk wijst hij de Epicureïsche opvatting over de dood als het absolute einde nadrukkelijk af. In plaats daarvan opteert hij voor de voorvaderlijke traditie en de mysteriën van Dionysos, waarin zowel hij als Timoxena waren ingewijd (611D). Dan komt zijn geloof in de onsterfelijkheid van de ziel op het voorplan. En in het licht van die Platoonse overtuiging biedt de vroegtijdige dood van zijn dochtertje zowaar enig voordeel. De ziel van oude mensen is namelijk lang vertrouwd met het lichaam, is er zich gaan aan hechten, en streeft derhalve na de dood snel naar reïncarnatie. Bij de zielen van jonge kinderen is dat niet het geval: zij laten het lichaam zonder moeite achter en vertrekken ongehinderd naar hun natuurlijke bestemming. Daarom is hun lot eigenlijk te verkiezen.

Besluit: Plutarchus' laatste troef

Eindigt de *Troostbrief* daarmee op een noot van triomfalisme? Nee. Plutarchus voegt na dit culminatiepunt – want dat is het zeker – opmerkelijk genoeg nog één kort addendum toe. Hij verwijst daarin naar de aloude gebruiken die rouw bij vroeg gestorven kinderen verbieden. Plutarchus begrijpt het verbod in het verlengde van zijn Platoonse overtuiging: volgens de wetten is het goddeloos om te rouwen over hen die vertrokken zijn naar een betere en meer goddelijke plaats. Het Platoonse geloof wordt dus kennelijk ook door de rituele praktijken bevestigd. Maar dan volgt de opmerkelijke slotzin van het geschrift (612AB):

> 'En aangezien het moeilijker is daarin niet dan wel te geloven, laten we ons dan uiterlijk gedragen zoals de wetten gebieden, en ons innerlijk nog meer onbezoedeld, zuiver en gematigd houden.' (eigen vertaling)

En daarmee komt, helemaal bij het einde, plots een onverwacht element. Hier lijkt zowaar enige voorzich-

Afbeeldingen

1 Charon komt aangevaren over de Acheron om de zielen te halen. Illustratie van Gustave Doré bij Dantes *Inferno*, 1857.
2 Treurende ouders aan het bed van hun overleden dochter, reliëf op een sarcofaag, 2de eeuw n.Chr. Centrale Montemartini, Rome.
3 Romeinse grafsteen voor een jongen, 1ste eeuw n.Chr. Metropolitan Museum of Art, New York.
4 Andromache omringd door treurende vrouwen bij het lichaam van Hector, uitgegeven door Sayer & Bennett, 1774-1786, Londen. © The Trustees of the British Museum.

4

tige twijfel op te duiken. Plutarchus kiest met overtuiging voor de Platoonse doctrine van de onsterfelijkheid van de ziel ... omdat het nu eenmaal moeilijker is om er niet in te geloven dan om er wel geloof aan te hechten. Is dit een voorbeeld van een toch wel bedenkelijke filosofische koehandel in het licht van de dood? Het reflecteert wellicht eerder Plutarchus' intellectuele eerlijkheid. Plutarchus durfde het aan om het lot in de ogen te kijken, zonder de absolute en rustgevende zekerheid te claimen die hij en Timoxena op dat moment zo nodig hadden. In die zin getuigt dit slot van een indrukwekkende moed, in contrapunt met de diepe hulpeloosheid die hier op de achtergrond doorklinkt. Maar tegelijkertijd begrondt Plutarchus hiermee ook de filosofische legitimiteit van de hoop op een leven na de dood: de verkieslijkheid van het Platoonse perspectief berust zowaar op een redelijke afweging van kosten en baten. Meer troost kon Plutarchus als filosoof zijn vrouw niet bieden zonder zichzelf en haar te bedriegen. Als auteur heeft hij nog een stap verder gezet: met zijn *Troostbrief aan zijn vrouw* heeft hij zijn geliefde dochter en haar moeder eer bewezen die de tand des tijds heeft doorstaan. Tot op de dag van vandaag.

Hij heeft zijn geliefde dochter en haar moeder eer bewezen die de tand des tijds heeft doorstaan

Literatuur

Han Baltussen, 'Personal Grief and Public Mourning in Plutarch's *Consolation to his Wife*', *American Journal of Philology* 130 (2009) 67-98.

Mark Golden, 'Did the Ancients Care when their Children Died?', *Greece and Rome* 35 (1988) 152-163.

Hein L. van Dolen, *Plutarchus. Huwelijk. Moraal en praktijk. Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien* (Amsterdam 1993).

Sarah B. Pomeroy (red.), *Plutarch's Advice to Bride and Groom and A Consolation to his Wife. English Translations, Commentary, Interpretive Essays, and Bibliography* (New York & Oxford 1999).

Geert Roskam, 'Plutarch in a Limit Situation. Literature and Tradition in the Consolatio ad uxorem', *Eranos* 106 (2012) 111-123.

Stefan Schorn, 'Tears of the Bereaved: Plutarch's *Consolatio ad uxorem in Context*', in: T. Fögen (red.), *Tears in the Graeco-Roman World* (Berlijn & New York 2009) 335-365.

ADVERTENTIE Ghanta Reizen

'Die dag gaan de hemelsferen in vlammen op': **eschatologische rampspoed** in het vroege christendom

Matthijs den Dulk

Het summum van rampspoed zal volgens veel vroegchristelijke documenten plaatsvinden op 'het einde der tijden'. Hoe stelde men zich die rampspoed voor? En hoe verhouden deze ideeën zich tot de antieke context van het vroege christendom? Dit artikel verkent deze vragen met bijzondere aandacht voor de zowel door 2 Petrus als de Stoa gepropageerde theorie van een wereldbrand.

1

De Bijbel staat bol van de rampspoed. Dat begint al met de onheilsboodschap aan Adam en Eva die na het eten van de befaamde verboden vrucht gestraft en verbannen worden uit de tuin van Eden. De post-paradijselijke realiteit die zij daarna betreden wordt door ellende gekenmerkt. Kort na de verhalen over Adam en Eva lezen we over een overstroming die het hele aardoppervlak beslaat, wekenlang aanhoudt en bijna alles wat leeft vernietigt. Er volgen verhalen over hongersnoden, slavernij, oorlogen, genocides en massadeportaties. En dan hebben we het nog niet gehad over de lotgevallen van de man aan wie we het naar mijn smaak mooiste Nederlandse woord voor een boodschap van rampspoed te danken hebben, de jobstijding. De rampspoed die Job wordt aangezegd is alomvattend: alles wordt hem afgenomen inclusief zijn bezit, kinderen en zijn gezondheid. De grootste rampspoed moet volgens veel Bijbelse auteurs echter nog komen: het einde der tijden en de daarmee gepaard gaande vernietiging van hemel en aarde.

Grote delen van met name het Nieuwe Testament zijn geschreven in de verwachting dat 'het einde aller dingen nabij is' (1 Petrus 4:7). Wanneer Paulus bijvoorbeeld zijn ideeën over seks en huwelijk uiteenzet dan doet hij dat in de verwachting dat 'de wereld die wij zien voorbijgaat' (1 Korintiërs 7:30). Het heeft weinig zin om je nu druk te maken over trouwen, scheiden of single blijven, want de wereld zal toch op korte termijn ingrijpend veranderen.

Ook Jezus spreekt in duidelijke bewoordingen over het vergaan van hemel en aarde in zijn betoog over de eindtijd zoals opgetekend in Marcus 13, Matteüs 24 en Lukas 21 (ook wel bekend als 'de kleine Apocalyps'). Jezus voorspelt hier onder meer dat de sterren van de hemel zullen vallen (Marcus 13:24-25) en uiteindelijk 'hemel en aarde voorbij zullen gaan' (Marcus 13:31).

Vergelijkbare beschrijvingen vinden we ook in de (grote) Apocalyps of Openbaring, het laatste boek van de Bijbel. Daarin worden allerlei catastrofes beschreven waarbij de aarde het flink moet ontgelden (zie bijvoorbeeld Openbaring 6:13 en 8:12). Overigens zijn er ook enkele passages te vinden in Openbaring waar juist gesteld wordt dat delen van de aarde (voorlopig) ontzien moeten worden (zie 7:3, 9:4) en lezen we in Openbaring 11:18 zelfs dat de 'oudsten' God oproepen om 'hen die de aarde vernietigen nu zelf te vernietigen'. Dat klinkt haast als het motto van een militante milieubeweging. Maar uiteindelijk moet de wereld er wel degelijk aan geloven: 'Toen zag ik een nieuwe hemel en een nieuwe aarde; de eerste hemel en de eerste aarde waren verdwenen en de zee bestond niet meer' (21:1).

2 Petrus

Hoe het verdwijnen van het universum precies in zijn werk zal gaan, daarover blijven de meeste Bijbelse teksten vaag. De meest concrete aanwijzingen vinden we in een brief die bekend staat als de Tweede brief van Petrus, maar waarschijnlijk niet door Petrus zelf is geschreven. Het vermoeden dat we hier te maken hebben met een pseudepigrafisch document is gebaseerd

op de betrekkelijk goede Griekse stijl en uitgebreide woordenschat, maar ook op verwijzingen naar Griekse begrippen als Tartarus (2 Petrus 2:4). Deze zaken zijn in de optiek van veel wetenschappers moeilijk te rijmen met Petrus' bescheiden achtergrond als visser uit Galilea. Ook 2 Petrus' beschrijving van het vergaan van de wereld is in dit verband relevant. De passage die we hieronder zullen bespreken wordt ingeleid met een verwijzing naar mensen die 'in de laatste dagen' zullen komen en honend zullen vragen: 'Waar blijft nu de komst die Hij heeft toegezegd? Onze vaderen zijn al gestorven, maar alles blijft zoals het vanaf het begin van de schepping geweest is.' Door het als een *toekomstig* probleem te introduceren kan de auteur een onderwerp bespreken dat speelde in zijn eigen tijd (in de 2de eeuw n.Chr.), maar toch ook vasthouden aan de fictie dat de brief van de apostel Petrus afkomstig is.
In reactie op de opmerking van deze 'spotters' stelt de auteur dat de idee dat alles vanaf het begin van de schepping hetzelfde is gebleven niet klopt. De wereld is namelijk na de schepping al eens vergaan, in de vloed ten tijde van Noach (3:5-6). Een schijnbaar nog veel ingrijpendere destructie zal bovendien nog komen, en wel op 'de dag van de Heer' (3:10). De spotters lijken hun geduld te zijn verloren, maar 'Petrus' weet dat voor de Heer een dag is als duizend jaar en twijfelt er daarom niet aan dat deze dag op een goed moment alsnog zal komen (3:8-9). Op dat moment zullen

> 'De hemelsferen … met luid gedreun vergaan, de elementen gaan in vlammen op, de aarde wordt blootgelegd en alles wat daarop gedaan is komt aan het licht. Als dit allemaal op die manier te gronde gaat, hoe heilig en vroom moet u dan niet leven, u die uitziet naar de dag van God en het aanbreken daarvan bespoedigt! Die dag gaan de hemelsferen in vlammen op, en de elementen vatten vlam en smelten weg. Maar wij vertrouwen op Gods belofte en zien uit naar een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, waar gerechtigheid woont.' (2 Petrus 3:10-13, NBV)

Hoe de wereld aan zijn einde komt wordt hier heel duidelijk. Een verterend vuur zal alles en iedereen in vlammen op doen gaan en zelfs de elementen waaruit het universum is opgebouwd zullen gedurende dit proces wegsmelten. In enkele recente publicaties is gepoogd om dit alles symbolisch uit te leggen, onder meer omdat een significante groep fundamentalistische gelovigen in de Verenigde Staten op basis van deze en andere passages meent dat het weinig zin heeft om zorgvuldig met de wereld om te gaan, aangezien deze toch zal vergaan. Vanuit ecologisch perspectief zou het dus goed uitkomen als de auteur hier niet over een letterlijk einde van de wereld spreekt, maar de literaire context geeft hiertoe weinig aanleiding. De auteur van 2 Petrus legt, zoals reeds opgemerkt, een verband tussen de komende wereldbrand en de vernietiging ten tijde van Noach (2 Petrus 3:5-6) en er is geen enkele reden om te denken dat hij de vloed als een zuiver symbolisch gebeuren beschouwde. Het is aannemelijk dat hij ook de komende vernietiging met vuur letterlijk opvatte.

2

Hoe het verdwijnen van het universum precies in zijn werk zal gaan, daarover blijven de meeste Bijbelse teksten vaag

3

Afbeeldingen
1 Adam en Eva worden uit het Paradijs verjaagd, Benjamin West, 1791. Art Institute of Chicago.
2 De zevenkoppige draak en het Beest met de lamshorens uit Openbaring 12, Albrecht Dürer, 1498, illustratie uit *Apocalipsis cu[m] figuris*, Nuremberg. Houghton Library, Cambridge MA.
3 De Zondvloed, frontispice van Gustave Dorés geïllustreerde Bijbel, 1866-1900.
4 De wereld na de Zondvloed, Jeroen Bosch, 1508-1516. Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam.
5 Apocalyps, Albert Goodwin, 1903.

In schijnbare tegenstelling tot een alles vernietigende wereldbrand wordt echter ook gesteld: 'de aarde wordt blootgelegd en alles wat daarop gedaan is komt aan het licht' (3:10). Een letterlijkere vertaling van het Grieks is: 'en de aarde en de werken daarin zullen gevonden worden' (καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα εὑρεθήσεται). Dit lijkt erop te duiden dat de aarde bewaard blijft. Gezien de context lijkt het de meeste wetenschappers waarschijnlijker dat de achterliggende idee is dat alles wat er op de aarde gedaan is nog door God kan worden gezien en aan zijn oordeel kan worden onderworpen. Die interpretatie ligt ook ten grondslag aan de nogal vrije weergave in de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV). Overigens is er in de meest recente versie van de standaardeditie van het Griekse Nieuwe Testament (Nestle-Aland 28) gekozen voor de lezing 'de aarde en de werken daarin zullen *niet* (οὐχ) gevonden worden'. Een dergelijke vertaling zullen we naar verwachting ook aantreffen in de herziene versie van de NBV die dit jaar uitkomt (NBV21) aangezien die op deze standaardeditie van het Griekse Nieuwe Testament gebaseerd is. Bij deze lezing is natuurlijk volstrekt duidelijk dat de aarde zal vergaan, maar de keuze om het woordje 'niet' toe te voegen is omstreden omdat het in geen enkel Grieks manuscript maar alleen in de Koptische traditie is terug te vinden.

Stoa
Nog een reden om te denken dat de auteur de vernietiging van alles en iedereen door vuur niet als een symbolisch gebeuren zag, is dat deze passage aansluit bij een in de oudheid bekend discours over een totale conflagratie, een alles vernietigende wereldbrand (ἐκπύρωσις). De idee van een conflagratie werd al toegeschreven aan enkele Presocratici, maar is vooral verbonden met de Stoa. Met name Chrysippus van Soli, die gedurende de 3de eeuw v.Chr. leefde en Cleanthes opvolgde als hoofd van de Stoa, is van groot belang in dit verband. Plato en Aristoteles spraken ook wel over cycli van destructie, maar enkel met betrekking tot steden en samenlevingen, en niet van de kosmos zelf, die in hun optiek eeuwig en onverwoestbaar was. Alhoewel niet alle latere stoïsche filosofen de theorie van een wereldbrand ondersteunden, bestaat er geen twijfel dat dit een wijdverbreide notie was in de periode waarin 2 Petrus werd geschreven. Dit is dus geen typisch joods of christelijk idee. Sterker nog, alhoewel er in de Bijbel en buitenbijbelse joodse geschriften geregeld gesproken wordt over een oordeel dat gepaard gaat met vuur is er van een totale vernietiging van het universum niet of nauwelijks sprake.
In de christelijke voorstelling zoals we die onder meer in 2 Petrus vinden volgt op de vernietiging van de wereld een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. De gelovigen verplaatsen zich niet naar een andere realiteit (hemels, spiritueel of anderszins), maar blijven met de aarde verbonden. Ook in dat opzicht is er een parallel te trekken met stoïsche ideeën waarin een cyclus van werelden werd gepropageerd: na iedere conflagratie ontstaat er een nieuw universum, een proces dat vaak met het ook in het christendom belangrijke begrip παλιγγενεσία (wedergeboorte) werd aangeduid. Zo'n cyclus vinden we in 2 Petrus en elders in vroegchristelijke literatuur niet echt. De voorspelde vernietiging lijkt iets eenmaligs te zijn, en gevolgd te worden door een nieuwe hemel en nieuwe aarde die naar verwachting bestendiger zal blijken. Daarnaast is ook de aanleiding

van de vernietiging anders. Volgens de Stoa is de wereldbrand een natuurlijk verschijnsel dat met gestelde regelmaat plaatsvindt. In de christelijke voorstelling is de ondergang van de huidige wereld vaak vooral een straf voor het ongeloof en de ongehoorzaamheid van 's werelds bewoners.
De andere kant van deze medaille is dat voor de *gelovigen* het vergaan van de wereld en de komst van een nieuwe hemel en aarde een verbetering van hun lot inhoudt. Voor hen is de rampspoed van tijdelijke aard. Zoals 2 Petrus 3:13 stelt: 'Maar wij vertrouwen op Gods belofte en zien uit naar een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, waar gerechtigheid woont.' Wat dat precies inhoudt wordt niet duidelijk, maar lezers die goed met de Bijbel bekend waren konden zich er wellicht een voorstelling van maken, want de frase 'een nieuwe hemel en een nieuwe aarde' wordt ook al gebruikt in het oudtestamentische boek Jesaja. De nieuwe aarde die daar beschreven wordt lijkt sterk op de huidige, alleen zijn de omstandigheden er een stuk beter (iedereen wordt oud, er is vrede en vrolijkheid en iedereen heeft genoeg te eten, Jesaja 65:18-25). Ook in Openbaring vinden we dat thema terug. De nieuwe aarde is duidelijk anders dan de oude, aangezien er geen zee meer is (waarschijnlijk zag Johannes de zee als een bron van chaos) en ook zon en maan hier overbodig zijn (Openbaring 21:1,23, 22:5). Tegelijkertijd is er sprake van continuïteit: zo is er op de nieuwe aarde onder meer een heilige stad (het nieuwe Jeruzalem) en een levensboom, zoals ooit in Eden, waarmee we in zekere zin dus weer terug zijn bij de situatie ten tijde van Adam en Eva, voordat alle rampspoed begon. Hier vinden we dus wel een cyclisch element, maar de nieuwe wereld is als geheel duidelijk beter dan de voorgaande. Ook op dit punt is een duidelijk verschil met de Stoa herkenbaar, want in de (traditionele) stoïsche visie zijn de opeenvolgende universa identiek. Alles vindt opnieuw op precies dezelfde wijze plaats. Elk mens keert terug, in dezelfde plaats, met dezelfde vrienden en vijanden.
Ondanks de evidente verschillen tussen enerzijds de joodse en christelijke voorstellingen van het vergaan van de wereld en anderzijds de stoïsche kosmologieën, stelden sommige kerkvaders, zoals Justinus Martyr en Theophilus, dat de Stoïci hun ideeën gebaseerd hadden op Bijbelse geschriften. Op deze manier konden de vroege Stoïci gepresenteerd worden als protochriste-

4

Volgens de Stoa is de wereldbrand een natuurlijk verschijnsel dat met gestelde regelmaat plaatsvindt

5

Literatuur

James A. Harrill, 'Stoic Physics, the Universal Conflagration, and the Eschatological Destruction of the "Ignorant and Unstable" in 2 Peter', in: Tuomas Rasimus, Troels Engberg-Pedersen & Ismo Dunderberg (red.), *Stoicisim in Early Christianity* (Peabody, MA 2010) 115-140.

Pieter W. van der Horst, '"The Elements Will Be Dissolved With Fire." The Idea of Cosmic Conflagration in Hellenism, Ancient Judaism, and Early Christianity', in: *Hellenism, Judaism and Christianity: Essays on Their Interaction* (Kampen 1994) 227-51.

Jeremy M. Schott & M.J. Edwards, *Macarius, Apocriticus* (Liverpool 2015).

nen en werd de intellectuele statuur van het christelijke wereld- en toekomstbeeld versterkt. Het omarmen van de theorie van een allesvernietigende wereldbrand door sommige vroege christenen maakte hen echter ook kwetsbaar voor kritiek. In verschillende bronnen wordt de vroege christenen het vuur aan de schenen gelegd vanwege hun overtuiging dat alles in vlammen op zal gaan. Ik beperk me hier tot een relatief onbekende tekst, Macarius Magnes' *Apocritus*, uit de 4de eeuw. In deze tekst wordt een criticaster van het christendom, enkel geïdentificeerd als 'de Griek', opgevoerd. Deze Griek stelt dat het godslasterlijk is om te beweren dat God zijn prachtige schepping met opzet zou vernietigen en dat hij daarmee feitelijk hetzelfde zou doen als mensen die hun eigen kinderen vermoorden. De belofte dat er een nieuwe aarde zou volgen vond de Griek ook weinig aansprekend, want zou dat niet suggereren dat God het de eerste keer niet goed had aangepakt? De traditionele stoïsche theorie was op dit punt minder kwetsbaar, omdat er gesteld werd dat toekomstige werelden identiek zouden zijn aan de voorafgaande. Van verbetering was geen sprake; de verandering die zich zou voltrekken was zelf onveranderlijk van aard.

Tot slot

Ik noemde al even kort dat de verwachting van een alomvattende vernietiging niet alléén rampspoed betekende vanuit het vroegchristelijk perspectief. Alhoewel de vernietiging gepaard gaat met een hoop dood en verderf luidt het ook een nieuwe fase in die tenminste voor sommige mensen (dat wil zeggen, voor de gelovigen) beduidend beter is dan wat eraan voorafging. Voor hen is duidelijk dat al deze rampspoed deel is van het goddelijk plan. Zelfs wanneer alles letterlijk in brand staat hoeft door hen niet aan Gods bescherming en macht getwijfeld te worden. Dat biedt ook een houvast bij kleinere rampen. Het is niet voor niets dat de invloed van de Bijbel en het christelijk geloof op hoe er in het Westen, maar ook elders, op rampspoed is gereageerd, enorm is geweest. Het aanroepen van God, maar ook berusting in het lot (of liever: in het ondoorgrondelijke plan Gods), vormden lange tijd belangrijke motieven in de omgang met persoonlijke en maatschappelijke rampspoed. Overigens kon het einde van de wereld in het algemeen en de wereldbrand in het bijzonder ook een bron van troost zijn voor niet-christenen. Zo verwijst Seneca in *Brief* 91 naar deze conflagratie in een poging tot *consolatio* van een vriend die de grote brand in Lyon (Lugdunum) heeft meegemaakt. Het is gemakkelijker om met deze catastrofe vrede te hebben in de wetenschap dat uiteindelijk alles eenzelfde lot zal ondergaan, zo betoogt Seneca. Grote rampspoed plaatst kleine rampspoed in perspectief, daarover konden christenen en niet-christenen het eens zijn.

Het vuur en de olijfboom

Rampspoed en hoop bij Herodotus

Janric van Rookhuijzen Herodotus' *Historiën* lijkt soms een aaneenrijging van verhalen over rampspoed. Hoe wordt dit thema ingekaderd? En wat betekent dit thema voor ons begrip van het werk en voor de Griekse wereld in Herodotus' tijd?

Het begin van de overgeleverde geschiedschrijving – want zo kunnen we Herodotus' verdienste nog altijd benoemen – is ingegeven door het rapporteren over rampspoed. In dit artikel bespreek ik het thema rampspoed in Herodotus' enige, omvangrijke werk de *Historiën* (circa 430 v.Chr.), vooral zoals het verweven is in het gedeelte over de Perzische invasie van Griekenland. Ik ga in op de betekenis van rampspoed in het Griekse wereldbeeld in Herodotus' tijd, waarin het verbonden werd met ontluikende hoop.

Historiën vol ellende

De 'vader der geschiedenis' was misschien niet de 'vader des rampspoeds' – Homerus verdient die titel veel meer –, maar toch hoeft de lezer van de *Historiën* niet diep te delven om voorbeelden van rampspoed aan te treffen. Een kleine steekproef: het woord συμφορή (dat soms als 'gebeurtenis', maar meestal als 'ongeluk' of 'rampspoed' kan worden vertaald) komt in totaal 45 keer voor. Het is zeker niet het enige woord om rampspoed te beschrijven; men denke ook aan κακόν, πάθος, πῆμα en πταῖσμα, en natuurlijk wordt niet elk verhaal over rampspoed als zodanig benoemd. De voorbeelden van onheil variëren van persoonlijke ongelukken (bijvoorbeeld de dood van Croesus op de brandstapel, 1,86) tot ongelukken voor gemeenschappen (het instorten van het dak van een school op Chios, 6,27) en steden (de verwoesting van Sardis, 5,99-102). Rampspoed overkomt vriend en vijand, en kan zelfs tastbaar worden in de vorm van een object, zoals smeedijzer (1,67-68): het orakel van Delphi voorspelde dat het graf van Orestes zich bevond op een plek waar 'leed het leed slechts [zal] vergroten' en de Spartaan Lichas herkende dat dit sloeg op het ijzer van een smid in Tegea, want '[d]e ontdekking van het ijzer was toch het begin van de ellende voor de mensheid?'

De *Historiën* zijn traditioneel vooral opgevat als een historische bron. Maar ook al had Herodotus het expliciete doel om belangrijke gebeurtenissen uit het verleden voor het nageslacht te bewaren (1,0), toch staat het werk op gespannen voet met de geschiedkundige waarheid. Literaire en narratologische motieven in het werk hebben in recente decennia steeds meer academische aandacht gekregen en onze kijk op het werk ingrijpend veranderd. Het is voor ons steeds minder een verslag van 'wie es eigentlich gewesen', maar meer een codificatie van een wereldbeeld. Dit geldt niet alleen voor Herodotus' relaas over verre, exotische gebieden als Egypte en Scythië (grofweg het huidige Oekraïne en Zuid-Rusland), maar ook voor de beroemde geschiedenis van de Perzische oorlogen die zich in het Griekse kerngebied afspeelden.[1] Ik wil de voorbeelden van rampspoed in deze bijdrage dan ook niet zozeer behandelen als historische gebeurtenissen, maar meer als onderdeel van het klassiek Griekse wereldbeeld dat in de *Historiën* vastgelegd is.

Kenmerkend voor het wereldbeeld in de *Historiën* is dat rampspoed onontkoombaar is, zoals blijkt in het beroemde verhaal van Polycrates, de tiran van het eiland Samos, en zijn kostbare ring (3,40-43). Op aanraden van de farao Amasis had Polycrates de ring, zijn dierbaarste bezit, op volle zee weggegooid om een grote ramp af te wenden, maar de ring werd onverhoopt toch teruggevonden in een vis. De moraal van het verhaal is 'dat mensen elkaar onmogelijk kunnen behoeden voor dreigend onheil'.[2] Toch is het herodoteïsche wereldbeeld niet puur fatalistisch of deterministisch, want de mens lijkt in sommige gevallen wel degelijk invloed op het verloop van de gebeurtenissen te hebben, maar dan vaak in negatieve zin. Wie overmoedig is, een natuurlijke balans verstoort of met zijn hoofd boven het maaiveld uitsteekt, kan de toorn der goden niet ontlopen. Het gaat te ver om dit wereldbeeld een uniek Griekse of herodoteïsche opvatting te noemen, maar het is wel kenmerkend voor Herodotus' literaire programma. In het vervolg van deze bijdrage wil ik mij concentreren op rampspoed in de beschrijving van de invasie van de Perzische koning Xerxes in Griekenland, het onderwerp van het grootste gedeelte van de *Historiën* (boek 7 tot 9). Hier is tot rampspoed leidende overmoed een rode draad.

Xerxes' mars naar Griekenland

We volgen het reusachtige Perzische landleger en de vloot op de tocht van Perzië naar Griekenland. In het westen van Anatolië, in de buurt van Troje onder de Ida-berg, breekt een storm los (7,42) en het water van de Scamander-rivier is niet toereikend voor het leger om te drinken (7,43). Vervolgens lijkt Xerxes zich bewust van de noodzaak om de goden van dit zwaarbevochten land gunstig te stemmen. Hij offert daarom duizend runderen aan Athena van Troje. Maar toch gaat het mis: paniek slaat toe in de legers die in de velden rond Troje verzameld waren. Het lijkt alsof Athena, de godin van Athene, hier in haar Anatolische voorpost het vredesgebaar van de imperialistische koning niet aanvaardt

1

Afbeeldingen

1 De etnische afkomst van soldaten in het leger van Xerxes I, reliëf op de tombe van Xerxes I, 5de eeuw v.Chr., Naqsh-e Rostam, Iran.

2 De Griekse legeraanvoerder Leonidas wacht de Perzen op in de bergpas bij Thermopylae, Jacques-Louis David, 1814. Musée du Louvre, Parijs.

3 Wedstrijd tussen Athena en Poseidon, waarbij Athena de stad Athene de olijfboom schenkt, gravure naar Andrea Carnassei, 1620-1700. British Museum, Londen.

4 Pandora, Lawrence Alma Tadema, 1881. Privécollectie.

2

3

(7,44). Herodotus is niet expliciet over een causaal verband tussen het offer en de paniek, maar de opeenvolging van gebeurtenissen maakt toch duidelijk dat rampspoed door de goden wordt gezonden. Schijnheiligheid heeft geen zin, want de goden prikken daar zo doorheen. Door alle topografische referenties zal het lezerspubliek van Herodotus onmiddellijk aan de *Ilias* hebben gedacht, waarin de goden zeer concreet het verloop van de Trojaanse oorlog bepalen.

Vervolgens bereikt het Perzische leger Europa over bruggen die speciaal voor de gelegenheid over de Hellespont tussen het Aziatische Abydos en het Europese Sestos waren aangelegd (7,33-34). Op deze manier verbindt Xerxes twee werelddelen die in het Griekse wereldbeeld gescheiden hadden moeten blijven: het Perzische Rijk mocht heel Azië beslaan, maar Europa was een brug te ver. Eerdere Perzische expedities in Europa hadden dan ook al geleid tot nederlagen, zoals in Scythië en in de slag bij Marathon in Attica. De Perzen lijken niet te hebben geleerd van deze tegenslagen. Maar terwijl het leger Europa binnentrekt, barst Xerxes, gezeten op een troon boven de zee-engte, in snikken uit als hij beseft dat alle aan zijn voeten verzamelde manschappen op een dag zullen sterven (7,45-46). Dit is een bijzonder moment in het werk van Herodotus, want door middel van de tragische figuur van Xerxes, die in al zijn imperialisme toch de nietigheid van de mens begrijpt, neemt Herodotus even afstand van de vertelling: de overtocht naar Europa, een historische gebeurtenis, wordt hier in de cadans van een grotere geschiedenis geplaatst waarin individueel lijden slechts een futiliteit is. Xerxes' oom en adviseur Artabanos verzucht: '... in ons korte leven is geen mens ter wereld, waar dan ook, zo gezegend door de goden dat hij niet meer dan eens zijn eigen dood wenst. We krijgen tegenslagen, allerlei ziekten maken ons ongerust en daardoor lijkt het leven lang, terwijl het maar zo kort is.'

Verder naar het zuidwesten, aan de kust van de Thessalische streek Magnesië, treft rampspoed de Perzische vloot (7,188-191). In dit onherbergzame gebied ligt de Perzische vloot voor anker, tot opeens een gevaarlijke storm (niet geheel toevallig een 'Hellespontiër' genaamd) opsteekt. De boten slaan los, drijven de zee op en slaan te pletter tegen de rotsachtige kust. De Magoi (Zoroastrische priesters) die in het kielzog van het leger waren meegetrokken komen erachter dat de kust gewijd was aan Thetis en de Nereïden, de godin en nimfen van de zee, en besluiten daarop deze wezens en de wind te bezweren met offers en gezangen. De storm stopt. Net als in Troje lijken deze offers echter vergeefs of zelfs misplaatst, want in zuidelijker gebied bij het eiland Euboea steekt een nieuwe storm op, met wederom grote Perzische verliezen tot gevolg (8,13-14). Volgens Herodotus beoogde de godheid om 'het verschil in grootte tussen de Perzische en de Griekse strijdmachten zo klein mogelijk te maken'. De grote winnaar van de scheepsramp in Thessalië was de lokale bewoner Ameinokles. Hij werd rijk van het jutten van Perzische schatten – gouden en zilveren drinkgerei, geldkisten en andere spullen – die na de ramp waren aangespoeld

(7,190). Soms, zo lijkt het, volgt rampspoed de wet van de communicerende vaten en is de één z'n dood de ander z'n brood. 'Maar', zo merkt Herodotus belerend op, 'het geluk is niet met de rijken, want door een gruwelijk ongeval is deze Ameinokles tot zijn verdriet de moordenaar van zijn eigen zoon geworden'.
Het Perzische landleger was ook verder naar het zuiden getrokken. In de pas van Thermopylae stuit het op heldhaftige Griekse weerstand. De Spartanen en Thespiërs die de pas blokkeren gaan hier ten onder tegen het Perzische miljoenenleger (7,198-233). Daar leren we dat de dood op zichzelf niet altijd gelijk staat aan rampspoed. Deze tegenslag was tenminste glorierijk, omdat de Grieken vochten voor de vrijheid van hun land terwijl hun persoonlijke lot al bezegeld was. De herinnering aan deze helden werd daarna door gedichten en monumenten op het slagveld in leven gehouden.

4

De verwoesting van Athene

Na Thermopylae kan het Perzische leger doorstoten naar Attica en Athene, ook in die tijd de voornaamste stad van Griekenland. Hier vinden we misschien wel het beste voorbeeld van de betekenis van rampspoed in de *Historiën*. Herodotus vertelt over de complete verwoesting van de Acropolis na een wederom heldhaftige Griekse verdediging (8,53-55). De tempels van de goden gaan in vlammen op en ook Athena's heilige olijfboom bij het Erechtheion moet het ontgelden. Xerxes heeft echter al snel berouw; hij laat daarom de Atheners in zijn leger aan de burchtgoden offeren. Als de stedelingen de dag na de brand terugkeren, zien ze dat de verbrande boom wonder boven wonder opnieuw is uitgelopen. Het voorval was voor Herodotus' publiek een toonbeeld van Xerxes' roekeloosheid en onbegrip van de Griekse religie. De legende over de olijfboom was populair. We vinden deze ook bij Dionysius van Halicarnassus (*Romeinse oudheden* 14,2,1-2) en bij Pausanias (*Rondreis* 1,27,2), die het verhaal hoorde toen hij de Acropolis in de 2de eeuw n.Chr. bezocht. De olijfboom stond er kennelijk nog steeds.
De legende was niet alleen verbonden met het thema van Xerxes' roekeloosheid, maar had mogelijk nog een diepere betekenis. De olijfboom was namelijk een totem van de macht van de godin Athena en daarmee een graadmeter van de toestand van haar stad. Gloria Ferrari beschrijft de symboliek van de olijfboom op treffende wijze in haar artikel 'The Ancient Temple on the Acropolis of Athens'.[3] Ze vergelijkt de olijfboomparabel met een ander verhaal bij Herodotus over de Atheense politicus Miltiades, die door de inwoners van Lampsacus aan de Hellespont gevangen was genomen (6,37). Croesus dreigde de stad met zijn inwoners, als ze Miltiades niet vrij zouden laten, uit te roeien als pijnboom, de enige boom die niet opnieuw groeit als hij wordt omgehakt. Maar de olijfboom, die groen blijft, bruikbare olie levert, een hoge leeftijd bereikt en bovendien uit de dood kan herrijzen, stond symbool voor levenskracht en hoop in bange dagen. Het verhaal lijkt te impliceren dat Xerxes door het regelen van een offer aan de goden zonder het te weten de terugkeer van Athena als beschermster van de stad Athene bewerkstelligt en zo het lot van zijn eigen expeditie bezegelt.
De symboliek van de olijfboom paste bij die van de Acropolis als geheel. Toen Herodotus de burcht rond 430 v.Chr. bezocht, stond de Grote Tempel die wij vandaag kennen als het 'Parthenon',[4] met zijn beeldprogramma van mythische gevechten dat Atheense hegemonie over barbarij verkondigt, hier al als een symbool van de wederopstanding van de stad. In het midden van het westelijke gevelveld van deze tempel was de heilige olijfboom afgebeeld, geflankeerd door een strijdende Athena en Poseidon. Herodotus wijst zelf niet op deze architectuur. Maar in de buurt zag hij wel een muur die door Perzisch vuur zwartgeblakerd was (5,77). Niet ver daarvandaan, in het midden van de Acropolis, was vermoedelijk nog de ruïne van een ouder heiligdom te zien, de zogenaamde 'Dörpfeldtempel'. Door deze materiële sporen was het verhaal van de Perzische rampspoed tastbaar. De juxtapositie van oude zwartgeblakerde resten naast de nieuwe marmeren architectuur maakte de Acropolis een multi-temporele herinneringsplaats, waar het glorieuze heden letterlijk werd ingekaderd in het rampzalige verleden. Daniel Mendelssohn heeft de Grote Tempel in *The New Yorker* treffend vergeleken met het One World Trade Center in New York.[5] Dit enorme gebouw staat vlak naast de plek waar de torens van het oude World Trade Center stonden, nu gemarkeerd door de fonteinen van het indrukwekkende September 11 Memorial. De Atheense tempel en de New Yorkse wolkenkrabber zijn beide feniksen die uit hun as herrijzen.

Noten

1 De Bakker & Baragwanath (2012); Bridges (2014); Van Rookhuijzen (2018).
2 De citaten uit dit artikel zijn afkomstig uit de Herodotusvertaling van Hein van Dolen (1995).
3 Ferrari (2002).
4 In de klassieke periode was de naam van de Grote Tempel vermoedelijk 'Hekatompedon'. De naam 'Parthenon', bekend uit inscripties, slaat in die tijd op een ander gebouw op de Acropolis. Pas later werd de naam 'Parthenon' ook voor de Grote Tempel gebruikt. Zie Van Rookhuijzen (2020).
5 Mendelssohn (2014).
6 Booker (2004) 51-68; Van Rookhuijzen (2021).

De olijfboom stond symbool voor levenskracht en hoop in bange dagen

Literatuur

E. Baragwanath & M. de Bakker (red.), *Myth, Truth, and Narrative in Herodotus* (Oxford 2012).

C. Booker, *The seven basic plots. Why we tell stories* (Londen & New York 2004).

E. Bridges, *Imagining Xerxes: Ancient Perspectives on a Persian King* (Londen 2014).

G. Ferrari, 'The Ancient Temple on the Acropolis of Athens', *American Journal of Archaeology* 106,1 (2002) 11-35.

Herodotus, *Het verslag van mijn onderzoek*. Vertaald door H. van Dolen (Nijmegen 1995).

D. Mendelsohn, 'Deep Frieze: What does the Parthenon mean?', *The New Yorker* 14 april 2014 (https://www.newyorker.com/magazine/2014/04/14/deep-frieze).

J.Z. van Rookhuijzen, *Herodotus and the topography of Xerxes' invasion. Place and memory in Greece and Anatolia* (Berlijn & Boston 2018).

J.Z. van Rookhuijzen, 'The Parthenon Treasury on the Acropolis of Athens', *American Journal of Archaeology* 124,1 (2020) 3-35.

J.Z. van Rookhuijzen, 'The Turkish Harem in the Karyatid Temple and Antagonistic Narratives on the Athenian Acropolis', *Opuscula* 14 (2021) 341-362.

Rampspoed en wederopstanding

In deze herinneringscontext moeten we Herodotus' verhaal over het vuur en de olijfboom begrijpen: het is een verhaal van rampspoed en de daaropvolgende wederopstanding van Athene. Dit thema was niet alleen relevant vanwege de fysieke realiteit van de Acropolis, maar ook vanwege de voortdurende dreiging van het Perzische Rijk in een groot deel van de 5de eeuw en, niet in de laatste plaats, vanwege de op handen zijnde Peleponnesische oorlog. Het idee van hoop die zelfs in de donkerste dagen zichtbaar is, kan elders in het Griekse literatuur worden herkend, bijvoorbeeld in Hesiodus' mythe over Pandora (*Werken en dagen* 42-104): toen Pandora de haar toevertrouwde *pithos* opende, ontsnapte alle rampspoed om de mensheid voor altijd te kwellen, behalve de *elpis* (hoop) die achterbleef. Het thema van rampspoed en wederopstanding is niet specifiek Grieks; ook in verschillende nog bestaande religies levert het symbolische elementen. Het sluit ook aan bij een nog algemener verhaaltype, namelijk dat van de opeenvolging van initiële glorie, rampspoed en hervonden glorie. Dit narratief met drie stappen (dat overigens ook bekend is uit sprookjes als die van Assepoester en Aladdin) maakt soms ook deel uit van de moderne blik op het verleden, bijvoorbeeld in het moderne Griekenland dat volgens de gangbare voorstelling na de glorieuze klassieke oudheid werd geteisterd door buitenlandse machten (bovenal door de Turken), maar in de 19de eeuw weer uit zijn as herrees.[6]
In het geval van het verhaal bij Herodotus was de hoop, ingegeven door het ontspruiten van de olijfboom, terecht. In de zeeslag bij Salamis (verteld in boek 8) in september 480 ging de Perzische vloot ten onder. Een jaar later maakte een coalitie van Grieken een einde aan de Perzische overheersing van centraal-Griekenland bij Plataea (boek 9). En bij Mycale aan de westkust van Klein-Azië leverden de Grieken slag tegen het overblijfsel van de Perzische armada (9,90-106). De *Historiën* sluiten af met een bijzondere scène: de kruisiging van de Perzische satraap Artaÿktes, die het heiligdom van de Griekse held Protesilaos bruut had verstoord (9,120-122). De terechtstelling vindt plaats op een symbolisch belangrijke locatie: de Europese zijde van de Hellespontbruggen. Het is alsof Herodotus zijn werk laat eindigen met het symbolische herstel van de scheiding tussen Europa en Azië.
Voor Herodotus maakten de in dit artikel besproken voorbeelden van rampspoed deel uit van een groter verband, namelijk van een geschiedenis die zich cyclisch voltrekt. Zoals uit de inleiding van zijn werk blijkt (1,0-5), zag Herodotus de Perzische invasie als de volgende stap in een reeks van welhaast eeuwigdurende oorlogen tussen het Westen en het Oosten, over en weer. Het tij keert steeds; steden die ooit groot waren, zijn nu klein, en niemand kan zich ooit rijk of gelukkig rekenen. Zoals de farao Amasis schreef aan Polycrates (3,40): '... ik weet hoe jaloers de goden zijn. Echt, het is mij liever als ik, of mijn dierbaren, de ene keer succes heb met mijn activiteiten en een andere keer tegenslag.' Het thema rampspoed bij Herodotus kunnen we dus in een cyclische kijk op de geschiedenis begrijpen: het menselijk leven zal, in het klein of in het groot, in een diep dal raken; maar het is slechts een kwestie van tijd voor een nieuwe twijg uitloopt en het volgende verhaal begint.

Rampspoed voor de Grieken?

De 'voorspellende' woorden van Lycophrons Cassandra

1

Floris Overduin In zijn *Alexandra* beschrijft de hellenistische dichter Lycophron vele rampen, in de vorm van een profetie door de Trojaanse prinses Cassandra. Het resultaat lijkt vooral een exercitie in duistere taal. Wat is de charme van dit unieke drama?

Profetische teksten, zoals orakels en openbaringen, beschrijven wat nog komen gaat. Ze vormen zo een contrast met teksten die beschrijven wat al gebeurd is, of dat nu vertellingen uit het verleden zijn, zoals we die uit het epos en de tragedie kennen, of narratieven uit de historiografie. In deze bijdrage staat een interessante tussenvorm centraal: een voorspelling, misschien zelfs een openbaring, over een toekomst die inmiddels alweer geschiedenis is. De literatuur spreekt wel van een *vaticinium post eventum* ('orakelspreuk na de gebeurtenis'), wat welbeschouwd nogal eufemistisch klinkt. De profetie is immers helemaal geen voorspelling en beschrijft enkel gebeurtenissen die al gebeurd zijn. De tekst in kwestie neemt de voorspelling echter uiterst serieus en trakteert het publiek op een fraaie catalogus van rampen.

'Alexandra' – Cassandra

In de 3de eeuw v.Chr. zette de hellenistische grammaticus Lycophron zich aan de compositie van een ambitieus gedicht. Zoals veel intellectuelen in zijn tijd had hij zijn thuisstad Chalkis op het eiland Euboea verruild voor Alexandrië in Egypte, dat onder de Ptolemeeën al snel een reputatie had gekregen als nieuw cultureel centrum van de Griekse wereld. Die reputatie was mede gebaseerd op de vestiging van het Museum ('heiligdom voor de Muzen') en de beroemde

2

Bibliotheek. In dit laatste instituut hield een team van filologische specialisten zich bezig met het verzamelen, inventariseren, catalogiseren, bestuderen en preserveren van de Griekse literatuur. Ook Lycophron was in dienst gekomen van Ptolemeus en had de taak gekregen om zich te ontfermen over een deelgebied van het Griekse drama. Dit resulteerde in de lijvige studie *Over de komedie*, waarvan we weten dat die maar liefst negen boeken besloeg. Zijn aandacht ging daarbij als grammaticus vooral uit naar zeldzame woorden.

Diezelfde belangstelling zal hij ongetwijfeld geëtaleerd hebben in veel van zijn eigen gedichten. Lycophron was namelijk ook een productief drama-auteur, zij het niet van komedies, maar van vele tragedies. Daarvan resteert nagenoeg niets, hoewel we wel redelijk wat titels kennen, zoals *Heracles*, *Smekelingen*, *Hippolytus*, *Laius* en *Andromeda.* De titel van het stuk *Marathonioi* ('Mannen van Marathon') wijst misschien op een historische tragedie, een zeldzamere categorie, zoals we die wel kennen van Aeschylus' *Perzen* en Phrynichus' *Inname van Milete*.

Wél in zijn geheel bewaard gebleven is Lycophrons alexandra, een unieke compositie. Je zou het een monodrama kunnen noemen, een soort tragische eenakter, in 1.474 jambische verzen. De vorm is echter iets geraffineerder: de eerste 30 en de laatste 14 verzen zijn voor rekening van een bode, die aan de Trojaanse koning Priamus rapporteert. Na de openingswoorden volgt een integraal citaat, door die bode, van de woorden van Priamus' dochter Cassandra, bij Lycophron Alexandra genoemd.[1] Cassandra's eerste woord zet de toon:

> Lycophron was ook een productief drama-auteur, zij het niet van komedies, maar van vele tragedies

Αἰαῖ, τάλαινα θηλαμὼν κεκαυμένη,
καὶ πρόσθε μὲν πεύκησιν οὐλαμηφόροις
τριεσπέρου λέοντος, ὅν ποτε γνάθοις
Τρίτωνος ἡμάλαψε κἀρχαρος κύων.
ἔμπνους δὲ δαιτρὸς ἡπάτων φλοιδούμενος (35)
τινθῷ λέβητος ἀφλόγοις ἐπ› ἐσχάραις
σμήριγγας ἐστάλαξε κωδείας πέδῳ,
ὁ τεκνοραίστης, λυμεὼν ἐμῆς πάτρας [...]

'*Aiai*, ellendige min, ook al eerder in brand door oorlog brengende pijnboomplanken van de leeuw, in drie nachten gebaard, die door de kaken van Tritons zaagtandige hond verscheurd werd. Levend gooide hij als vleessnijder van levers, verzengd (35) door hete damp uit de kookpot op een vuurloze haard, de nekharen van de kop op de grond, de kinderdoder, verwoester van mijn vaderland.'
(*Alexandra* 31-38)

Deze eerste woorden van Cassandra, hier als impressie gegeven van haar bijzondere stijl, vormen het begin van een lange en complexe voorspelling waarin de prinses de toekomst van Troje zal beschrijven, een toekomst die er – dat weet de lezer al – niet rooskleurig uitziet.

Een duister gedicht

Cassandra's relaas is, zoals blijkt uit bovenstaande verzen, ongemeen duister. Ook Byzantijnse geleerden typeerden het werk als een σκοτεινὸν ποίημα, 'duis-

3

De duistere taal die Lycophron haar in de mond legt, past goed bij het profetische karakter van haar onthullende boodschap

ter gedicht'. Dit duistere karakter kan in verschillende nuances van het woord toegelicht worden. Ten eerste slaat deze typering op de vaak onheilspellende uitingen die elkaar in hoog tempo opvolgen, vele honderden verzen lang. Het hoge verteltempo, of zo men wil 'voorspeltempo', maakt het lastig een samenvatting te geven: tientallen mythische figuren met hun mythologische details passeren de revue. Daarbij is wel een grote lijn aan te geven. Cassandra's relaas omvat de geschiedenis van de Trojaanse voorvader Dardanus tot aan de opkomst van de Romeinen in het Westen, als nazaten van de Trojanen. De meeste mythen zijn gecentreerd rondom Troje, inclusief de Griekse kant van de geschiedenis, zoals de vijf echtgenoten van Helena of de belevenissen van Achilles en Iphigeneia. Veel van wat volgt kennen we uit Homerus, maar Lycophron heeft zeker ook gebruikgemaakt van de gedichten uit de zogenaamde Epische cyclus en de klassieke tragedies. Een lang deel beschrijft de lotsbestemming van de Grieken na de oorlog (365-647). Een eveneens lang deel gaat over Odysseus (648-819), gevolgd door de lotgevallen van onder anderen Menelaos en Philoctetes. Ook horen we (vanaf 950) wat de Trojanen in de toekomst zullen verrichten en welke plaatsen ze zullen stichten, waarna de aandacht weer naar de Grieken verplaatst wordt. Diegenen die wel heelhuids in Griekenland terugkeren, zoals Ajax, Idomeneus en Agamemnon, vinden daar hun ellendige lot (1090-1225). In 1281-1282 besluit Cassandra haar voorspelling met de woorden: 'Zovele rampen, zwaar om te verduren, zullen zij lijden, die komen om mijn vaderland te verwoesten!'

Naast de vele 'duistere' voorspellingen kan ook Cassandra's taalgebruik duister genoemd worden. De *Alexandra* mag dan – uiteraard niet toevallig – de lengte, de jambische versvorm en het bodeverhaal (de *rhesis*) met de klassieke tragedie delen, de woorden van Alexandra/Cassandra wijken stilistisch nogal af van wat men bij Sophocles en Euripides tegenkomt. Dat heeft enerzijds te maken met de literaire periode waar Lycophron toe behoort: de hellenistische poëzie staat bekend als uiterst geleerd, met een soms antiquarische hang naar obscure details. Dat blijkt ook in het citaat hierboven, wanneer beknopt maar nogal cryptisch wordt gedicht dat Troje al eerder verwoest is.

Anderzijds zijn de uitingen van Cassandra, een zieneres, natuurlijk niet die van een gewone sterveling. De duistere taal die Lycophron haar in de mond legt, past goed bij het profetische karakter van haar onthullende boodschap. Ook een verwijzing naar het eten van laurier (6) en een vergelijking met de Sfinx (7) maken duidelijk dat het hier om een orakelpriesteres met een raadselachtige tijding gaat. De cryptische aard van Lycophrons gedicht toont zich vooral in de vele zeldzame woorden die enkel een zeer studieuze lezer precies kan volgen. Dat men met een lastige dichter te maken heeft, kan zelfs numeriek gestaafd worden: van de circa 3.000 verschillende woorden die in het gedicht gebruikt worden, zijn er maar liefst 518 uniek. Daarnaast zijn er ook nog eens 117 woorden die men pas voor het eerst bij Lycophron vindt. Deze barokke stijl, die soms wat aan Aeschylus doet denken, draagt bepaald niet bij aan de transparantie van de *Alexandra*. Een derde reden om de verzen van de zieneres als duister te typeren schuilt in de vele obscure mythes waaraan ze refereert. De *Alexandra* leest als een opsomming uit een mythologisch compendium. Daar

Afbeeldingen

1 Cassandra voorspelt de ondergang van Troje, Evelyn de Morgan, 1898. De Morgan Museum, Cannon Hall, Barnsley.
2 Aeneas vlucht met vader en zoon uit Troje, gravure van Agostino Caracci, naar ontwerp van Federico Barocci, 1595. Rijksmuseum, Amsterdam.
3 Clytaemnestra aarzelt om de slapende Agamemnon te doden, Pierre-Narcisse Guérin, 1817. Musée du Louvre, Parijs.
4 De verkrachting van Cassandra met op de achtergrond het Palladium, Johann Heinrich Wilhelm Tischbein, 1806. Großherzogliches Schloss, Eutin.
5 De ontvoering van Helena, Venetiaans plafondfresco, midden 18de eeuw. Villa Widmann-Foscati, Mira, Veneto.

Literatuur

V. Gigante Lanzara, *Licofrone. Alessandra* (Milaan 2000).

F. Horn, *Lykophron, Alexandra* (Berlijn & Boston, MA 2021, te verschijnen).

S. Hornblower, *Lykophron: Alexandra* (Oxford 2015).

C. McNelis & A. Sens, *The Alexandra of Lycophron. A Literary Study* (Oxford 2016).

G.W. Mooney, *The Alexandra of Lycophron* (Londen 1921).

F. Overduin, 'De kuise Penelope', *Kleio* 50,1 (2021) 15-24.

G. Schade, *Lykophrons 'Odyssee'. Alexandra 648-819* (Berlijn & New York 1999).

A. Sens, 'Hellenistic Tragedy and Lycophron', in J. Clauss & M. Cuypers (red.), *A Companion to Hellenistic Literature* (Malden, MA 2010) 297-313.

E. Sistakou, 'Breaking the Name Codes in Lycophron's Alexandra', in C. Cusset & E. Prioux (red.), *Lycophron: Éclats d' obscurité* (St. Etienne 2009) 237-257.

E. Sistakou, *The Aesthetics of Darkness. A Study of Hellenistic Romanticism in Apollonius, Lycophron and Nicander* (Leuven 2012).

S. West, 'Lycophron's *Alexandra*: "Hindsight as Foresight Makes No Sense"?', in M. Depew & D. Obbink (red.), *Matrices of Genre: Authors, Canons and Society* (Cambridge, MA 2000) 153-166.

4

komt bij dat zo'n duistere mythe voor de lezer moet volstaan om af te leiden wie er bedoeld wordt. Dit is dan ook meteen één van de grootste struikelblokken voor de beginnende Lycophron-lezer: heel weinig Griekse personages worden bij hun naam genoemd. Met typeringen als 'de egel', 'de vos', 'het gevleugelde brandhout', 'de duif' of 'de hond van Pephnos' zal de lezer het moeten doen. Zelfs wanneer die lezer een bekende tegenkomt, zoals Cadmus (219), is het oppassen: het gaat hier om een verkorte vorm van Cadmilus, een obscure naam voor Hermes![2]

Een droevig lot

Zoals gezegd is Cassandra's boodschap niet al te positief, noch voor de Trojanen, noch voor de Grieken. Aangezien Cassandra zuivere voorspellingen geeft, moeten deze, ingegeven door de godheid, waar zijn, ongeacht Cassandra's voorkeur. Maar het is ook te verwachten dat Cassandra, een Trojaanse, bovendien persoonlijk gegriefd door één van de Grieken, weinig positiefs over het lot van die Grieken te melden heeft. Waar Cassandra de Trojanen vooral beweent om hun toekomstige ellende, proeven we dat de voorspellingen voor de Grieken vol bitterheid zitten: een openbaring met een vleugje schadenfreude.
Die persoonlijke ervaring kan niet lichtzinnig worden gezien: Cassandra was volgens de mythologische overlevering verkracht door Ajax de Locriër (niet te verwarren met Ajax de Grote, de zoon van Telamon), nota bene in Troje, voor de ogen van Athene. Die keek als beeld – het welbekende *Palladium* – toe in het heiligdom dat aan haar gewijd was. Ajax' schanddaad kan voor de dichter zwaar meegewogen hebben in de bijtende woorden die volgen als hij de bode met zijn lange citaat (31-1460) laat beginnen. Het publiek, bekend met de verkrachting door Ajax, zal Cassandra als slachtoffer immers direct met deze wandaad associëren. De interne logica van het gedicht wil echter dat deze verkrachting nog niet heeft plaatsgevonden. Hij maakt onderdeel uit van de voorspelling (357-372). Zo bericht de zieneres haar eigen treurige toekomstige lot.

Cassandra's voorspelling mag dan achteraf gecomponeerd zijn, binnen de context van het gedicht beduiden haar woorden het prille begin van de geschiedenis die de Trojaanse oorlog zal worden. De orakelboodschap begint precies op het moment dat Paris vanuit Troje naar Griekenland vertrekt om Helena te gaan halen, zoals uit het bodeverhaal blijkt (16-30). Haar vader Priamus had dus al vroeg in kunnen grijpen om het toekomstige conflict in de kiem te smoren. Zoals bekend was het echter Cassandra's vloek om ware woorden te spreken die door niemand geloofd zouden worden. Deze vloek had ze aan Apollo te wijten, die gebelgd was omdat de jonge prinses had geweigerd met hem te slapen (348-355).
Ook in het profeteren van het lot van Agamemnon, de Griekse generaal die Cassandra als slavin mee zal voeren, zal de zieneres weinig troost gevonden hebben. Niet alleen haar verkrachting, maar ook de voorspelling van haar eigen dood maakt namelijk deel uit van haar rampspoedige relaas (1090-1109):

‘En zelfs niet zij die mettertijd opgelucht hun thuis bereiken (1090) zullen de vuurgloed van offers voor dankgebed doen branden, dank betuigend aan Cerdylas, de Larynthiër. Met zulke listen zal de egel, de huizenverwoester, de verbitterde huiskippen van de hanen in de luren leggen. Noch zullen zijn vijandige schipetende vuursignalen (1095) een einde maken aan zijn leed, voor zijn gedode loot, die ooit door versgegraven bedekking zal worden verborgen in het gebied van Methymna. Want één zal, in het badwater, zoekend naar de moeilijk begaanbare uitwegen van een strop rond zijn nek, (1100) verward in een werpnet, met zijn blinde handen reiken naar de stiksels, met kwastjes versierd. Stommelend onder het hete dak van de badkamer zal hij de drievoet en het wasbekken besprenkelen met zijn hersenen, getroffen midden in zijn schedel met een goed gewette bijl. (1105) Zijn ellendige geest zal naar Tainaron vliegen als hij ziet hoe de leeuwin smartelijk huis houdt. En ik zal op de vloer liggen, vlakbij het bad, gekliefd door een Chalybdisch zwaard … ’

5

Wat wil Cassandra hier ‘duidelijk’ maken? Nauplius, de vader van Palamedes (een Griekse soldaat die door Odysseus’ lafhartige verraad was omgebracht door zijn Griekse medestrijders) zal tweevoudig wraak nemen op de Grieken: door valse vuurbakens zullen ze op hun terugtocht te pletter varen, en door het ophitsen van het thuisfront (de ‘kippen’) zal hij de echtgenotes van hun terugkerende echtgenoten vervreemden.[3] De man in het badwater is Agamemnon die door Aegisthus en Clytaemnestra vermoord zal worden, alsook zijn meegevoerde slavin: Cassandra zelf.

De *Alexandra* is geen vrolijk stemmend gedicht. Ook hebben Lycophrons buitengewoon ontoegankelijke taal en stijl zijn reputatie in de moderne tijd geen goed gedaan. Lezers hebben zich in het verleden zelfs afgevraagd of dit nog literatuur is. Dient de obscure taal een esthetisch doel, anders dan het ademen van een orakelachtige sfeer? Stoten de eindeloze obscuriteiten de lezer niet te zeer af? Als hellenistische poëzie *l’art pour l’art* is, is de *Alexandra* dan niet een experiment omwille van het experiment? Wie echter openstaat voor de bijzondere keuzes die de dichter maakt vindt in Lycophrons creatie een fraaie en uitdagende compositie die niet onderdoet voor de andere grote scheppingen uit de hellenistische literatuur. Interessant is bijvoorbeeld dat een Griekse dichter zich overgeeft aan het Trojaanse perspectief en zijn mede-Grieken dus het hele stuk lang door de ogen van Cassandra bekijkt. Bovendien is het stuk relevant als een van de zeer weinige voorbeelden van hellenistisch drama die tot ons gekomen zijn, al denkt men eerder aan een publiek van lezers, dan aan echte voordracht of opvoering.

De afgelopen jaren is de belangstelling voor Lycophrons werk evenwel aan het toenemen, met verschillende literaire studies, nieuwe edities, commentaren, een dit jaar te verschijnen Duitse vertaling en – in 2007 – het allereerste Lycophron-congres ooit. Het droeve lot van deze dichter lijkt gelukkig niet vast te liggen en is niet onafwendbaar, zoals de rampen die hij beschrijft. Zoals veel ‘moeilijke’ dichters (Pindarus, Callimachus, Nicander) moet Lycophron gewoon wachten op de juiste lezers.

Ten slotte

In bovenstaande tekst is niets gezegd over hét grote Lycophron-vraagstuk, een kwestie die voor de thematiek trouwens ook niet essentieel is. Die kwestie betreft de datering. Als Lycophron inderdaad in de 3de eeuw v.Chr. leefde is dat moeilijk te rijmen met Cassandra’s voorspelling van een groot en machtig rijk in het westen: Rome komt in die periode voor zo’n kwalificatie nauwelijks in aanmerking. Voor deze twee beruchte ‘Rome-passages’ (1226-82 en 1446-50) zijn verschillende oplossingen aangedragen: het zou om een andere, latere Lycophron gaan, een naamgenoot, of de problematische passage zou later ingevoegd zijn. Of geven we daarmee Cassandra’s voorspellende kwaliteiten toch te weinig krediet?

Noten

1 De naam Alexandra valt te relateren aan Cassandra’s broer Alexander, die we vooral onder de naam Paris kennen; Homerus gebruikt voor de prins beide namen. De naam Alexandra is evenwel geen verzinsel van Lycophron. Uit onder anderen Pausanias weten we dat deze naam voor haar gebruikt werd in het zuiden van de Peloponnesus.

2 Gelukkig biedt de zeer uitgebreide 12de-eeuwse byzantijnse commentaar van de broers Isaac en Johannes Tzetzes uitkomst. Dit werk gaat terug op dat van de Alexandrijnse grammaticus Theon, die in de tijd van Augustus tal van geleerde dichters, onder wie dus ook Lycophron, becommentarieerde.

3 Zie Overduin 2021 voor verdere details.

In woedende wateren
Een poëtische oversteek van de Po

Ennodius, Carmina 1,5

Vincent Hunink ***Buiten hun oevers tredende rivieren vormen een constant gevaar. Uit de late oudheid is een Latijns gedicht bewaard dat hierover gaat. Het bezingt een overtocht van de Po onder extreme omstandigheden.***

In het geordende Nederland worden de rivieren gecontroleerd door Rijkswaterstaat. Die dienst houdt waterkwaliteit en -standen in de gaten, legt dammen en dijken aan en zorgt voor veilige oversteekplaatsen zoals bruggen. In de klassieke oudheid was dit natuurlijk heel anders. Overal in de antieke wereld kon er van rivieren groot gevaar uitgaan, vooral door overstromingen.

In de Griekse en Romeinse literatuur is daarvan, vreemd genoeg, niet veel terug te vinden (afgezien van de vloed in het mythische verhaal van Deucalion). Klassieke beschrijvingen van rivieren leveren veelal juist idyllische taferelen op en zelden spelen rivieren in teksten meer dan een bijrol, met als markante uitzondering het gedicht *Mosella* van de 4de-eeuwse dichter Ausonius: een kleine vijfhonderd regels lang staat daar de lieflijke Moezel centraal.

Voor een dichterlijke beschrijving van rampspoed door een rivier moet de lezer wachten tot de 6de eeuw. In het werk van de christelijke schrijver Magnus Felix Ennodius, een Gallo-Romeinse aristocraat, is een gedicht te vinden waarin verhaald wordt van een oversteek van de Po in Noord-Italië. Omdat de rivier buiten zijn oevers is getreden is dat een hachelijke onderneming, zo onderstreept de dichter. In de tekst wordt zijn oversteek dan ook gepresenteerd als een bijzonder gebeuren, waarbij de gevaren van het kolkende water met merkbaar literair genoegen worden beschreven en de dichter zich tegelijk (hij is nu eenmaal christen) verzekerd weet van de steun van God.

Kerkman, diplomaat, literator

Wie was deze Ennodius? Hoewel hij veel geschreven heeft, is over zijn leven eigenlijk niet zo veel bekend. Geboren in het Franse Arles (Arelatum) in 474 verloor hij jong zijn ouders, waarna een tante hem grootbracht in Pavia (Ticinum), niet ver ten zuiden van Milaan. Er is sprake van een gepland huwelijk met een rijke dame, maar of dat is doorgegaan lijkt onzeker. Misschien heeft hij met haar geleefd in wederzijdse onthouding, zoals dat in die tijden vaker voorkwam. In 493 begon hij aan een kerkelijke loopbaan, waarin hij het in 514 schopte tot bisschop van Pavia, na jaren van actieve kerkelijke dienst in Milaan (vanaf 501).

Behalve kerkbestuurder was Ennodius ook een man van de wereld: hij reisde voor diplomatieke missies naar Rome en Ravenna, en tweemaal leidde hij een belangrijke delegatie naar Constantinopel (515 en 517). Hij stierf in de stad van zijn bisschopszetel, in 521. We kennen hem echter vooral als schrijver: een flink aantal

1

werken is overgeleverd, zowel proza als poëzie. Negen boeken brieven bijvoorbeeld, en twee boeken verzen. Daarin zijn twee reisgedichten opgenomen: een *Itinerarium Bigantionis castelli* (over een voettocht naar het Franse Briançon; *carmen* 2,134) en het gedicht waarover deze bijdrage gaat, het *Itinerarium Padi* (*carmen* 1,5) uit ongeveer 511.

Reisgedicht

Hierin grijpt Ennodius terug naar een reis die hijzelf maakte in de herfst (misschien van 510). Aanleiding van de tocht is, zoals hij zelf in de tekst aangeeft, dat hij zijn zuster wilde bezoeken om haar te troosten voor het verlies van haar kindje. Welke zuster dit was en waar zij precies woonde is niet met zekerheid bekend. In elk geval lijkt het waarschijnlijk dat de reis vanuit Milaan ging en vermoedelijk verliep in zuidelijke richting, gezien de ligging van de Po. Op welke locatie de dichter wilde oversteken is ook al niet nader aan te geven: het gedicht levert daarvoor geen bruikbare details. Op een kaart met Romeinse wegen bij Milaan kan men wijzen op de Via Julia tussen Pavia en Voghera, of de Via Aemilia Extenta tussen Pavia en Piacenza, of misschien een derde verbinding tussen Milaan en Piacenza.

Maar de biografische en geografische details doen er eigenlijk niet zo veel toe. Want het gedicht is bovenal een literaire oefening, zoals die past in de Latijnse literatuur van de late oudheid. Dat wil zeggen: een doelbewust ingewikkeld taalkunstwerk, vol verwijzingen, stijlfiguren en geleerde knipogen naar eerdere teksten. Zo is Ennodius ongetwijfeld geïnspireerd geweest door een korte passage bij Lucanus over hoogwater in de Po (6,272-276). Maar als reisgedicht kan de tekst ook terugblikken op een rijke Romeinse traditie, teruggaand

Afbeeldingen

1 De Muzen, Jacopo Tintoretto, 1578. Royal Collection, Londen.

2 Nereus op een schelp met zijn dochters op de achtergrond, gravure van Philips Galle, 1586, Antwerpen. Collectie Voorhelm Sneevoogt.

3 Overstroming van de rivier de Po bij Crespino, provincie Rovigo. (Shutterstock)

Het gedicht is bovenal een literaire oefening, zoals die past in de Latijnse literatuur van de late oudheid

Oversteek van de Po (*carmen* 1,5)

Inspiratie, zangbron, overvloed van
dichtertaal: Castalisch water, kom!
Ook Thracië's zanger, Orpheus, schonk jou uit,
waardoor hij laaiend vuur ontstak waar schipbreuk
dreigde. Sta mij thans terzijde, hecht
de scheuren in mijn drooggevallen hart.
(5) Ik wil gaan zingen van de grote Po!
En zou ik niet met nat van Pegasus
mijn dorre ledematen ruim besproeien,
bleef mijn woord verschrompeld, druppelde
mijn taal haast niet. Laat mij verhalen, vocht,
van bergen golven! Wateren beschrijven
gaat pas goed waar ook een beekje stroomt.

(10) Het was in het seizoen waarin de wijnstok
groei en bloeit, en zoete herfstgeschenken
aan de ganse wereld presenteert,
als Bacchus in zijn natte pak (het regent
hevig!) alle druivenhemdjes rekt
en strekt in wijnmost, hun gevangenis.
Door rijke regens was de wet van oevers
(15) opgeschort en had de Po daarbij
het akkerland in hechtenis gelegd,
en schuimde wittig dreigend met gebalde
rug. – Door staande stromen gingen nokken,
daken aan de oevergrond ontrukt:
hun vorm bleef in de watervloed bewaard,
hun lot, bij wisseling van land, gelijk.
(20) Je zag hoe op riviercommando bossen
vlug hun post verlieten en zich repten
richting gulzig vuur, hun eindbestemming. –

Ík werd toen vervoerd door hete liefde
voor mijn zuster, die de Schikgodinnen
met hun vuige vingers juist een kindje
hadden weggegrist, terwijl haar huis
voortaan van manlief was ontdaan: een bron
(25) die almaar zielen voor de Hades baarde.
Háár wou ik gaan troosten toen, voor haar
desnoods mijn leven in de waagschaal leggen.
Hij, de grootste vorst der noordse stromen,
moest eraan geloven. Ja, de last van
't schuitje liet hem zuchten en hij zwol
opnieuw, en haalde bakzeil, bond weer in.
(30) Hij stak de hemel naar de kroon, o zeker,
maar moest wijken voor één man. Voor mij.
Zo breidelt vroomheid zelfs de elementen:
alles kan zij aan, zolang de geest met
godgevallig meelij is vervuld.

Maar kijk: opnieuw verdichtte zich de lucht,
een zompig wolkendek zoog regens op
om ook de laatste gronden blank te zetten.
(35) Aarde, drenkeling inmiddels, zag
geen hemel, sterreloze duisternissen
lichtten onheilspellend flitsend op.
En vis verzeilde, zij het niet gevangen,
binnenshuis: 't rivierenvolkje schoof
aan tafel aan en at een hapje mee.
Zo werden mensenhuizen uitgebraakt
vanuit het waterdiep en kwamen velden
(40) na de natte vlakten onder 't stof.

Gevaar doorstaan! Maar al meteen zag ik
mijzelf in nieuwe nood... 'de triomfator
in de Nereus-tweekamp', ja, maar ook
beginneling: ik waadde plots verkild
door vocht dat voelbaar vloeide, en bezag
het woedend watervlak niet meer droogoogs.
Toen zag een oude baas de woeste baren
wijken en moest lachen: mijn gezicht
was nog getekend door gezakte schrik.

Dan glom het rijke land door adellijk
metaal terwijl de Po zijn tooisel toonde:
glinsteringen dankzij zandjespracht.
De schipper noodde mij verblijd aan boord,
een goede afloop die ik lang voordien al
met mijn plichtsbetrachting had verdiend.
Hij wist van niets. En hield het roer stabiel,
verzekerd van 't gewicht. En zette mij toen
(eind goed, al goed!) dankzij Christus over.

Een tochtje op de Po (*carmen* 2,134)

De oeverteugels, boeien van nature,
had de Po bij toeval afgeworpen,
machtig rijzend met gezwollen stroom,
zijn soepel water dwingend zich tot schuim
te dichten: op zijn ijzersterke stromen
dreven ook geschubde rugjes mee.

(5) Een vogel, op de zachte waterkant
geland, wou toen zijn vleugels laten rusten,
scheerde spiedend over 't water heen.
De golvenmassa bood de tippelaar
vervolgens vrij vervoer. Nu zie je dit:
een nattig schuitje met een drogend dier.

tot Lucilius' *Reis naar Sicilië* (2de eeuw v.Chr.), Horatius' *Reis naar Brindisi* (*Satire* 1,5; 1ste eeuw v.Chr.) en, dichterbij in tijd, Rutilius Namatianus' *Mijn terugkeer* over een reis naar Gallië (5de eeuw). Het gedicht toont echter ook invloed van andere dichters en bekent bovendien christelijk kleur.

Water en effecten

Het gedicht (52 dactylische hexameters) ruimt vanaf het begin veel plaats in voor water. Niet alleen koud, overstromend, bedreigend rivierwater, zoals de dichter dat steeds beschrijft, maar ook het dichterlijke water van de Muzenbron. Dat roept hij als eerste op, in een mengeling van symbolisch en fysiek water. De verwijzing naar Orpheus in het eerste stuk (corresponderend met de Latijnse verzen 1-9) wekt daarbij associaties met een reis naar de onderwereld, waarvan ondanks alles terugkeer mogelijk is. Het vloeibaar vocht van regen en van wijn, de twee elementen van de herfst, staan centraal in het tweede deel (Latijnse verzen 10-21), in combinatie met de gezwollen rivier.

Pas in deel 3 (22-32) komt de ik-figuur in beeld, licht zelfironisch getypeerd als formidabele tegenstander van de Po. Vooral door zijn christelijke naastenliefde wint hij het van de rivier, zo lijkt het. In deel 4 (33-40) komen de rivier en het noodweer opnieuw opzetten, waarna deel 5 (41-46) een verrassende wending brengt: de ik-figuur is kennelijk in het water gevallen, letterlijk, misschien omdat zijn bootje is gekapseisd. Van zijn eerdere triomf is niet veel meer over... Grappig is daarbij de verwijzing naar 'vloeibaar water' (*liquidas... lymphas*, regel 43), waarbij het op het eerste gezicht overbodige bijvoeglijk naamwoord de concreetheid van het water onderstreept: dit water is maar al te reëel, zeker in tegenstelling tot het Muzenvocht uit de openingsverzen. En de 'niet meer droge ogen' van de dichter roepen indirect weer de gedachte op aan een ander type vocht, tranen. Gelukkig komt een spreekwoordelijke oude schipper te hulp om alsnog een veilige overtocht mogelijk te maken. In de slotregels (47-52) krijgt het rivierwater nogmaals aandacht, nu met de conventionele verwijzing naar 'goudstof', dat de rivier volgens dichterlijke traditie vervoert. Na de overstroming, als het peil wat zakt, blijft van dat goudstof iets achter op het land, terwijl de rivier zelf glinstert door inwerking van de kennelijk weer van achter de wolken verschenen zon. Niet ten onrechte is wel gezegd dat 'water' de hoofdrol speelt in dit gedicht.

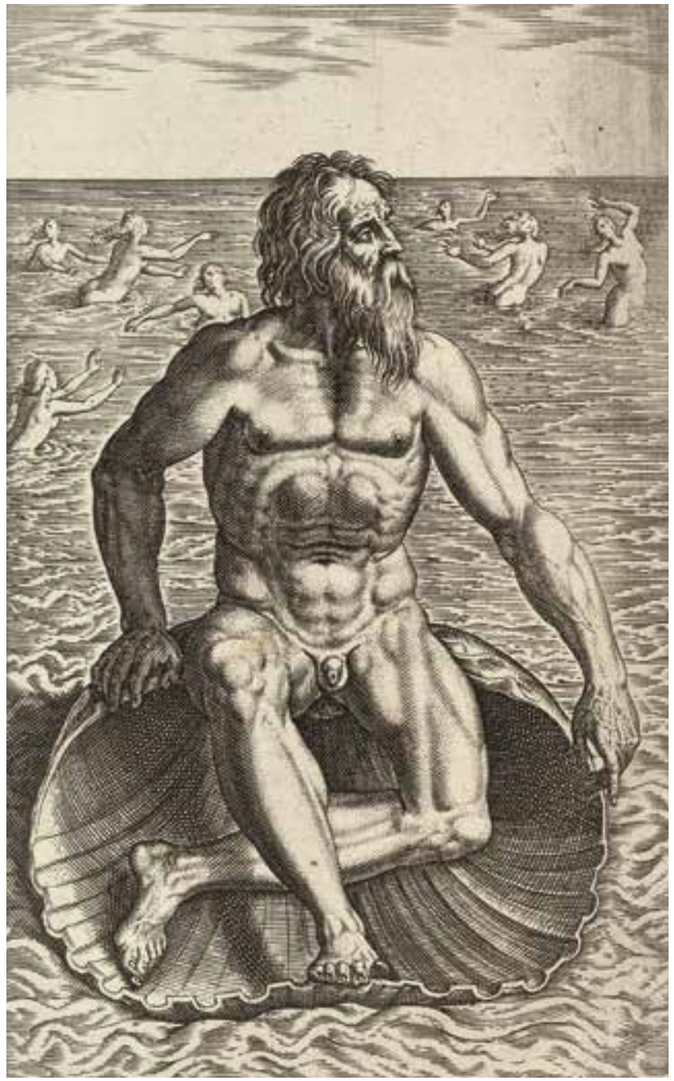

2

Dat is dan inclusief het tegendeel: droogte. Zo is in de openingspassage het dichterhart 'drooggevallen' en vertoont het zelfs scheuren, zoals keiharde grond. Het gedicht werkt met meer tegenstellingen, bij voorkeur versterkt door paradoxen. Huizen 'bewegen zich' door 'staande' stromen, precies de omgekeerde wereld dus, terwijl drijvend hout op de stroom maar één bestemming kan hebben: flinke haardvuren van oeverbewoners.

Traditioneel-Romeinse elementen gaan dus moeiteloos samen met nieuwe christelijke normen en waarden

3

Waar je maar kijkt in dit gedicht zijn speciale effecten te vinden. Opmerkelijke beeldspraak, zoals van kleding (Bacchus in zijn natte pak die de druiven uitkleedt), recht (de opgeschorte wet van oevers) en leger (boomstammen die als soldaten hun generaal volgen). Bizarre taferelen, zoals die van visjes die meegevoerde huizen binnenzwemmen en daar 'aan tafel' gaan in plaats van zelf gevangen worden, of onverwachte wendingen (de 'hete liefde' van de ik-figuur, die vervolgens voor zijn zus blijkt te zijn; *feruenti germanae tractus amore*, regel 22). En natuurlijk waar mogelijk verrassende details, zoals het sterreloze duister dat toch weer oplicht door bliksems.

Opvallend genoeg combineert Ennodius zijn 'heidense' literaire vuurwerk met een paar duidelijk christelijke accenten. Behalve in de al genoemde naastenliefde, betreft dat bijvoorbeeld mogelijke associaties met de Bijbelse figuur Jona, die wordt opgeslokt door een walvis. En aan het einde blijkt de hele onderneming, inclusief gevaren en angst, eerder een soort spel, want de dichter wist al, zegt hij, dat hij een goede afloop zou verdienen door zijn plichtsbetrachting. In de slotregels neemt niemand minder dan Christus zelf de leiding.

Traditioneel-Romeinse elementen gaan dus moeiteloos samen met nieuwe christelijke normen en waarden. Nereus en Christus staan rustig naast elkaar, christelijke ethiek wordt opgesierd met aloude dichterlijke middelen. Dit combinatie-effect is niet alleen bij Ennodius waarneembaar, maar bij veel laat-Romeinse christelijke schrijvers, zoals Ausonius en Sidonius Apollinaris (eind 5de eeuw). Hoger opgeleide christenen uit de late oudheid, de doelgroep van dit soort teksten, kunnen die combinatie blijkbaar waarderen. Voor moderne lezers is het wat lastiger. Poëzie als die van Ennodius is niet gemakkelijk toegankelijk. Maar wie zich moeite geeft, kan toch mooie dingen ontdekken.

Die moeite is overigens op meer vlakken gevraagd. Het werk van Ennodius is namelijk opvallend slecht uitgegeven (het is niet opgenomen in de bekende reeksen zoals de Loeb-serie en er is amper iets van in het Nederlands vertaald). In de wetenschap is zijn werk lange tijd ter zijde geschoven als irrelevant en onleesbaar. Recent lijkt er toch enige aandacht voor Ennodius te komen en via Internet is er intussen het nodige te vinden.

Epiloog

Ennodius leefde grote delen van zijn leven in de buurt van de Po. Geen wonder dus dat de rivier in zijn dichtwerk nogmaals opduikt. In een epigram (2,134) (bestaand uit vier disticha) lezen we opnieuw over de buiten zijn oevers tredende Po. Misschien is het de weerslag van dezelfde oversteekervaring als in het reisgedicht, maar het kan natuurlijk ook over een ander moment gaan. Ennodius zal de ellende van overstromingen mogelijk zelf hebben ervaren. In ieder geval vond hij de thematiek merkbaar boeiend.

De dichter valt hier echter niet in herhaling, maar gebruikt het motief van de gezwollen rivier als achtergrond voor een verfijnd miniatuurtje: een vogel scheert en trippelt over het water en laat zich lekker meevoeren op een hard geworden stukje schuim. Een fraai en vredig beeld. Met natuurlijk, Ennodius kan het niet laten, een kunstige omkering van nat versus droog.

Literatuur

Latijnse poëzie van Ennodius is het beste te bereiken via de website *Musique Deoque* http://mizar.unive.it/mqdq/public/indici/autori/idautori/237.

Elsa Bruno, 'Lettura degli "itineraria" di Magno Felice Ennodio', *Rivista di Cultura classica e medioevale* 54,2 (2012) 301-315.

Magnus Felix Ennodius, *La piena del Po*, a cura di Fabio Gasti, testo latino a fronte (Milaan 2020).

Daniele Di Rienzo, *Gli epigrammi di Magno Felice Ennodio*, con una prefazione di Antonio V. Nazzaro (Napels 2005).

Bianca-Jeanette Schröder, *Bildung und Brief im 6.Jahrhundert. Studien zum Mailänder Diakon Magnus Felix Ennodius* (Berlijn & New York 2007).

Colofon

Hermeneus is een uitgave van het Nederlands Klassiek Verbond.

Redactie
Reinhart Ceulemans, Dries De Crom, Niels Koopman, Christian Laes, Mirte Liebregts, Tim Noens, Floris Overduin, John Tholen, Lincy Van Twembeke en Christel Veen

Beeldredactie
Christel Veen, redactie@nederlandsklassiekverbond.nl

Redactiesecretariaat
John Tholen, redactie@nederlandsklassiekverbond.nl

Kopij
De redactie van *Hermeneus* verwelkomt graag kopij van nieuwe auteurs. Zie de auteursrichtlijnen op nederlandsklassiekverbond.nl/hermeneus.

Lay-out, prepress en druk
MarcelisDekave, Alkmaar

Losse nummers
Gewone nummers €5,-. Themanummers met extra omvang €8,50 excl. portokosten. Losse nummers zijn verkrijgbaar via: pr@nederlandsklassiekverbond.nl In geval van misdruk kan een nieuw exemplaar worden aangevraagd bij MarcelisDekave, tel. 072 - 527 55 27.

Informatie advertenties
MarcelisDekave
yvonne@marcelisdekave.nl
tel. 072 - 527 55 27

NKV

Meer informatie over het Nederlands Klassiek Verbond is te vinden op nederlandsklassiekverbond.nl. Het hoofdbestuur van het NKV bestaat momenteel uit de volgende leden:

Voorzitter (2020)
Jet van Gelder (afdeling Friesland)
voorzitter@nederlandsklassiekverbond.nl

Vicevoorzitter (2014)
Marc Van den Sande (afdeling Antwerpen)
vicevoorzitter@nederlandsklassiekverbond.nl

Secretaris (2020)
Sanne Reinders (afdeling Den Haag)
secretaris@nederlandsklassiekverbond.nl

Penningmeester (2016)
Fabian Verkerke (afdeling Groningen)
penningmeester@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (portefeuille PR) (2020)
Amber Brüsewitz (afdeling Oost-Vlaanderen)
pr@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (portefeuille Jeugdzaken) (2017)
Hubert Mooiman (afdeling Leiden)
info@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2018)
Hanneke Versélewel de Witt Hamer (afdeling Den Bosch)

Algemeen bestuurslid (2018)
Lieve Van Hoof (afdeling West-Vlaanderen)

Lidmaatschap
Nederlands Klassiek Verbond voor Nederland en België:
gewoon lid: €42,60
jeugdlid (tot 25 jaar): €21,30
buitenlandlid: €48,50
lid voor het leven: €800
huisgenootlid: €11
(excl. *Hermeneus*)

Website
nederlandsklassiekverbond.nl

Inlichtingen, adreswijzigingen, opgeven van nieuwe leden en opzeggingen
Opzeggingen van NKV-lidmaatschap uitsluitend schriftelijk, per brief of mail, uiterlijk 1 december bij:
MarcelisDekave
Postbus 45, 1520 AA Wormerveer
tel. 072 - 527 55 27
ledenadministratie@nederlandsklassiekverbond.nl

Volg het NKV nu ook op Facebook (Nederlands Klassiek Verbond) en Twitter (@NKVoudheid).

ANBI Vanwege onze ANBI-status kunnen uw altijd welkome schenkingen van de belasting worden afgetrokken.

Auteurs

Gerard Boter is emeritus hoogleraar Grieks aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij houdt zich in zijn onderzoek bezig met Plato, Epictetus en Philostratus. Hij heeft een Griekse teksteditie van Epictetus' *Encheiridion* gepubliceerd (Leiden 1999, Berlijn 2007).

Jasper de Bruin studeerde Archeologie van de Romeinse tijd aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde aan de Universiteit Leiden op een studie naar de Cananefaten. Momenteel werkt hij als conservator van de collectie Nederland in de Romeinse tijd bij het Rijksmuseum van Oudheden.

Hein van Dolen is publicist, vertaler en reisleider, en hij geeft HOVO-cursussen.

Matthijs den Dulk is als universitair hoofddocent verbonden aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit, waar hij onderzoek en onderwijs verzorgt op het gebied van het Nieuwe Testament en gerelateerde vroegchristelijke literatuur.

Paul Hermans studeerde Architectuur aan de Academie voor Bouwkunst te Tilburg en werkt momenteel als zelfstandig vormgever en beeldend kunstenaar.

Ciska Hoogendijk is als universitair docent Griekse papyrologie verbonden aan het Papyrologisch Instituut van de Universiteit Leiden. Zij ontcijfert en publiceert Griekse papyri uit Egypte.

Vincent Hunink is universitair docent Latijn en vroegchristelijk Grieks en Latijn aan de Radboud Universiteit Nijmegen (www.vincenthunink.nl). Tot 2020 was hij redacteur van *Hermeneus*.

Floris Overduin is als universitair docent Grieks verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Naast zijn onderzoek naar Oudgriekse leerdichten uit de hellenistische periode en de Romeinse keizertijd houdt hij zich ook bezig met de antieke receptie van de homerische epiek, waarover hij regelmatig publiceert.

Janric van Rookhuijzen promoveerde in 2018 aan de Radboud Universiteit op een proefschrift over Herodotus en de topografie van de Perzische oorlogen. Momenteel is hij postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Utrecht met een project over de Atheense Acropolis.

Julius Roos is internist en studeerde na zijn pensionering Latijnse Taal en Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. Van zijn hand verscheen *Tres Fabellae*, drie korte verhalen van Harry Mulisch in het Latijn vertaald, en de vertaling met inleiding van Fracastoro's leerdicht. Hij werkte mee aan de vertaling van Celsus' *De medicina*.

Geert Roskam is als professor Griekse literatuur verbonden aan de KU Leuven, waar hij zich vooral toelegt op het onderzoek naar Epicurus en Plutarchus van Chaeronea. Tot 2020 was hij redactielid van *Hermeneus*.

Tim Soens is hoogleraar ecologische en middeleeuwse geschiedenis verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoek richt zich op de langetermijnevolutie van de interactie tussen mens en natuur in verstedelijkte samenlevingen, tussen de late middeleeuwen en de 19de eeuw. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de geschiedenis van rampen en calamiteiten, van overstromingen en misoogsten tot pandemieën. Hij is woordvoerder van EPIBEL (www.epibel.be), een consortium dat onderzoek verricht naar de geschiedenis van pandemieën en ongelijkheid in België en de Zuidelijke Nederlanden.

Jerry Toner is docent en onderwijsdirecteur *Classics* aan Churchill College, Cambridge. Zijn promotieonderzoek, *Leisure and Ancient Rome* (1995), onderzoekt de rol van vrijetijdsbesteding in het antieke Rome. In zijn toonaangevende boek *Roman Disasters* (2013) onderzoekt hij de rol van rampspoed in de Romeinse cultuur.

Illustratieverantwoording

Pagina 3
https://en.wikipedia.org/wiki/The_Fifth_Plague_of_Egypt#/media/File:Joseph_Mallord_William_Turner_-_The_Fifth_Plague_of_Egypt_-_Google_Art_Project.jpg

Pagina's 5 -11
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kaulbach,_Wilhelm_von_-_Die_Seeschlacht_bei_Salamis_-_1868.JPG
2 https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Apocalypse_vasnetsov.jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pierre-Jacques_Volaire_-_The_Eruption_of_Vesuvius_-_1978.426_-_Art_Institute_of_Chicago.jpg
4 https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Fire_of_Rome#/media/File:Robert,_Hubert_-_Incendie_%C3%A0_Rome_-.jpg
5 https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_2009-7084-1
6 https://en.wikipedia.org/wiki/File:Cole_Thomas_The_Course_of_Empire Destruction_1836.jpg
7 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alegoria_ao_Terramoto_de_1755,_Jo%C3%A3o_Glama_Strob%C3%ABrle.png

Pagina's 12-17
1 https://img.wikioo.org/ADC/Art-ImgScreen-4.nsf/O/A-8EWLAG/$FILE/Leonardo_da_vinci-natural_disaster.Jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Triumph_of_Death_by_Pieter_Bruegel_the_Elder.jpg
3 https://en.wikipedia.org/wiki/File:Cole_Thomas_The_Course_of_Empire_Desolation_1836.jpg
4 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Trionfo_della_morte,_gi%C3%A0_a_palazzo_sclafani,_galleria_regionale_di_Palazzo_Abbatellis,_palermo_(1446)_,_affresco_staccato.jpg

Pagina's 18-23
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_angel_of_death_striking_a_door_during_the_plague_of_Rome_Wellcome_V0010664.jpg.
2 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6e/Galenoghippokrates.jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Operum_Galeni.jpg
4 http://www.papyrologie.paris-sorbonne.fr/photos/PThmouis/P.Thmouis%20I%20col.%20101-105.jpg

Pagina's 24-29
1 https://en.wikipedia.org/wiki/Theodora_(wife_of_Justinian_I)#/media/File:Theodora_mosaic_-_Basilica_San_Vitale_(Ravenna)_v2.jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mosaic_of_Justinianus_I_-_Basilica_San_Vitale_(Ravenna).jpg
3 https://en.wikipedia.org/wiki/Plague_of_Justinian#/media/File:Plaguet03.jpg
4 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_plague_of_Athens._Line_engraving_by_J._Fittler_after_M._Wellcome_L0004078.jpg
6 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Virgin_Hodegetria_in_the_Theotokos_Mosaic_at_Chora_Church.jpg

Pagina's 30-35
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cithaerias_Esmeralda_MHNT.ZOO.2004.0.976_(2).jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Landing_of_Columbus_(2).jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Titian_Girolamo_Fracastoro.jpg
4 https://wellcomecollection.org/works/edzbqu78
5 https://artuk.org/discover/artworks/head-of-a-man-with-syphilitic-lesions-affecting-his-face-240372/view_as/grid/search/licence:1cc--actor:dalton-christopher-active-18471871/page/2
6 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:400Behandlung_der_Syphilis.jpg
7 https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:De_ontdekking_van_Guaiacum_als_middel tegen_syfilis,_anoniem,_Museum_Plantin-Moretus,_PK_OPB_0186_007.jpg

Pagina's 42-45
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Spreukbeker_in_beschilderd_metaalglanzend_aardewerk_met_barbotineversiering,_280_tot_315_NC,_vindplaats-_Tongeren,_Paspoel,_Linderstraat_151,_10.08.1967,_graf,_collectie_Gallo-Romeins_Museum_Tongeren,_67.A.1.jpg

Pagina's 46-50
1 https://en.wikipedia.org/wiki/Epictetus#/media/File:Epicteti_Enchiridion_Latinis_versibus_adumbratum_(Oxford_1715)_frontispiece.jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Epictetus_Enchiridion_1683_page1.jpg
3 https://en.wikipedia.org/wiki/File:David_-_The_Death_of_Socrates.jpg

Pagina's 51-56
1 https://en.wikipedia.org/wiki/File:Gustave_Dor%C3%A9_-_Dante_Alighieri_-_Inferno_-_Plate_9_(Canto_III_-_Charon).jpg
2 https://www.metmuseum.org/art/collection/search/257855
3 https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG83319
4 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crepereia_Tryphaena_sarcofago_ai_piedi_P1120899.jpg

Pagina's 59-63
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Benjamin_West_-_The_Expulsion_of_Adam_and_Eve_from_Paradise_-_1984.175_-_Art_Institute_of_Chicago.jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Houghton_Typ_Inc_2121A_-_D%C3%BCrer,_Apocalypse,_39.jpg
3 https://nl.wikipedia.org/wiki/Zondvloed#/media/Bestand:Gustave_Dor%C3%A9_-_The_Holy_Bible_-_Plate_I,_The_Deluge.jpg
4 https://nl.wikipedia.org/wiki/Zondvloed#/media/Bestand:The_Hell_and_the_Flood_P2.jpg
5 https://en.wikipedia.org/wiki/Apocalyptic_and_post-apocalyptic_ fiction#/media/File:Apocalypse-Albert_Goodwin.jpg

Pagina's 65-68
1 https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Persian_invasion_of_Greece#/media/File:Xerxes_all_ethnicities.jpg
2 https://en.wikipedia.org/wiki/Leonidas_at_Thermopylae#/media/File:Le%C3%B3nidas_en_las_Term%C3%B3pilas,_por_Jacques-Louis_David.jpg
3 https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1951-0407-40.
4 upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b1/Lawrence_Alma-Tadema_10.jpeg

Pagina's 70-74
1 https://www.rct.uk/collection/1086423/lycophronis-chalcidensis-alexandra-cum-eruditissimis-isaacii-tzetzis-commentariis
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cassandra1.jpeg
3 https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-H-E-5
4 https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:G%C3%A9rin_Clytemnestre_h%C3%A9sitant_avant_de_frapper_Agamemnon_endormi_Louvre_5185.jpg
5 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aias_und_Kassandra_(Tischbein).jpg
6 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_face_that_launched_1,000_ships.jpg
7 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Woodcut_illustration_of_Cassandra%27s_prophecy_of_the_fall_of_Troy_(at_left)_and_her_death_(at_right)_-_Penn_Provenance_Project.jpg

Pagina's 76-79
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jacopo_Tintoretto_(1519-94)_-_The_Muses_-_RCIN_405476_-_Royal_Collection.jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:De_zeegod_Nereus,_gezeten_op_een_schelp._Achter_hem_zijn_talrijke_dochters._NL-HlmNHA_1477_53008240.JPG

NEDERLANDS KLASSIEK VERBOND @NKVOUDHEID
NEDERLANDSKLASSIEKVERBOND.NL - ISSN 0165-8158

Hermeneus

TIJDSCHRIFT VOOR ANTIEKE CULTUUR